

ИСҲОҚ ЖАББОРОВ

**АБДУЛЛА ОРИПОВ
ШЕЪРИЯТИДА ТАРИХИЙ
ШАХС ТАЛҚИНИ**

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2008

Рисолада Ўзбекистон қаҳрамони, халқ шоири Абдулла Ориповнинг салкам ярим аср бадалида тарихий шахслар ва олис мозий воқелигининг тадқиқига бағишланган ижодий намуналари илк бор монографик йўсинда ўрганилди. Умумбашарий қадриятларни улуғлаган, ҳимоя қилган ва тарғиб этган бадиий ғоялари адабий-эстетик қарашлари билан боғлиқликда илмий умумлаштирилди. Тарих ва инсон тадқиқига бағишланган асарларининг шеърятимиз камолида юзага келтирган етакчи тамойиллари назарий умумлаштирилди. Бадиий маданиятимиз тараққиётини белгиловчи хусусиятлари кўрсатилди.

Китоб Олий ўқув юртларининг филология факультети муаллимлари ва талабаларига, касб-ҳунар коллежлари ва академик лицейларнинг юқори босқич ўқувчиларига, Абдулла Орипов ижоди билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

**филология фанлари доктори, профессор,
Нўмон Раҳимжонов**

Тақризчилар:

**филология фанлари доктори, профессор,
Бойназар Йўлдошев**

**филология фанлари доктори, профессор,
Дамин Тўраев**

ISBN 978-9943-09-498-7

**© Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси,
«Фан» нашриёти, 2008 йил.**

МУҚАДДИМА

Ҳар бир халқ шоирининг ижоди миллат ва Ватан тақдири билан, унинг ўтмиши, бугуни ва келажаги билан чамбарчас боғлиқ. Асл шоир халқнинг орзу-армонларини, умид-ишончларини, дарди-ҳасратларини, қувончларини ифодалаши билан бирга, миллатнинг миллий хусусиятларини, феъли-фаолиятидаги умумбашарий ҳислат-фазилатларини ҳам тараннум этади. Шунингдек, сўз санъаткорининг ижодий индивидуаллиги, ҳаётий тажрибаси, олам ва одам сир-синоатларини кўриш, тушуниш, ақс эттиришдаги ўзига хос нуқтаи назари, бадиий нигоҳи тадқиқ этиш учун танлаган ҳаёт материалидан, асарларида ёритган ижтимоий-фалсафий ғоялар ва маънавий-ахлоқий муаммолар моҳиятида балқиб туради.

XX аср ўрталаридан буён ўзбек бадиий маланияти тараққиётига салмоқли улушини қўшиб келаётган, шеъриятимизнинг ёрқин юлдузи, Ўзбекистон қаҳрамони Абдулла Орипов бадиий-эстетик изланишларида халқимизнинг олис ўтмиш воқелигини, буюк аждодларимиз ҳаёти ва тақдирини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этган. Абдулла Ориповнинг тарихга муносабатини ифодалаган шеърлари, дostonлари, драма ва мақолаларида ҳамиша замон руҳи балқиб туради. Бугунги куннинг маънавий-интеллектуал талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб мозийга, бетакрор аждодларимизнинг тақдирига мурожаат қилади. Энди, замонавий воқеликни, замондошларимиз ҳаётини бадиий идрок ва ифода қилганда эса олис ўтмиш руҳи, аждодларимизнинг тафаккур ёғдуси, фалсафий-эстетик тажрибалари шундоққина сезилиб, шуъла таратиб туради. Яъни, халқимизнинг руҳоний-интеллектуал ҳаёти сабоқларига, маънавий маданияти самараларига таянади. Халқимиз тарихига суяниб бугунги кун муаммоларига жавоб излайди.

Шоирнинг илк қалдирғоч “Митти юлдуз” (1965 й.) тўпламидан жой олган “Муножот”ни тинглаб”, “Алибомга”, “Сен Пушкиннинг севган малаги”, “Асримиз одами” шеърларида куртак тугган мазкур хусусиятлар кейинги мажмуаларида янада такомиллашди. Шеъриятимиз тараққиёти тамойилларини белгиловчи устивор йўналишга айланди. Хусусан, “Руҳим” (1971 й.), “Юртим шамоли” (1978 й.), “Нажот қалъаси” (1980 й.), тўрт жилдлик

танланган асарлари (2000-2001 й.й.) мундарижасини беазаган “Ўзимни мозийнинг...”, “Паҳлавон Маҳмуд қабри қошида”, “Алишер”, “Мўмин Мирзо”, “Темур боғлари”, “Фурқат нидоси”, “Оташга сифинди бир замон халқим”, “Алишернинг онаси” ва ҳоказо ўнлаб шеърларида, “Барҳаёт обида” киносценарийси, “Ҳаким ва ажал” достони, “Соҳибқирон” номли беш пардали шеърӣ драмасида Абдулла Ориповнинг бадиӣй нигоҳи туркий улуснинг ўтмиш ҳаёти, буюк сиймоларининг тақдири орқали бугуннинг ижтимоӣй-фалсафӣй, маънавий-ахлоқӣй масалаларига жавоб излашга қаратилди.

Шеърлари, дostonлари ва шеърӣй драмасида Ватанимиз тарихига мурожаат этаркан, Абдулла Орипов олис мозӣй нафасни бугунги кунларимизга олиб келгандек бўлади; маънавий-интеллектуал ҳаётимизга ҳамкор, ҳамнафас қилади. Шу маънода А.Ориповнинг мозӣйга бағишланган асарлари нафақат адабий-бадиӣй аҳамият касб этиб қолмасдан, илмӣй-тарихӣй қимматга ҳам эгадир.

Абдулла Орипов миллат тарихига, буюк аждодларимиз ҳаёти ва тақдирига беқиёс улкан аҳамият бериб келаётганлиги бежиз эмас. Негаки, халқимизнинг тарихӣй тажрибаси — ўтмиш сабоқлари нафақат бугунимиз, шунингдек эртанги кунимиз учун ҳам асос бўлиб хизмат қилади. Мозӣй кечмиши бизни қоқилмасдан, уринмасдан, туртинмасдан яшашга, қадам ташлашга ўргатади. Олис-олисларга бехато нигоҳ ташлашга, мўлжалларни аниқ-тиниқ белгилаб олишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Биргина XX аср ҳамда XXI аср бошлари адабий-маданий ҳаёти мисолида айтадиган бўлсак, тарихӣй мавзуга жуда кўплаб ижодкорларимиз мурожаат этиб келишмоқда. Бу борада Абдулла Ориповнинг бошқа сўз санъаткорларини такрорламайдиган ўзига хос бетакрор нигоҳи, муносабати бор. Ўқувчига айтадиган теран маъноли сўзи бор. Бошқа адиблар нигоҳи илғамаган мозӣй саҳифаларини янгича ўқишга ва ижтимоӣй-фалсафӣй маънолар ўқишга, ўтмишининг англланган қатламларини ўқувчиларга таништиришга интилади. Уларнинг ибратли, ҳикматли мазмунини ёритишга муваффақ бўлади.

Асл сўз санъаткорлари бадииятидан ҳар бир авлод ўз маънавий-интеллектуал эҳтиёжлари учун муносиб озуқа олади, таъминланади. Ана шу баҳрамандлик туйғуси адабий ворисийликни юзага келтиради. Хусусан, Абдулла Ориповнинг мозӣйга мурожаатини устозлари Фитрат, Фафур Фулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Мақсуд Шайхзода сингари бадиӣй сўз заргарлари таж-

рибасидан ҳоли тасаввур қилиш, улардан ажратиб олиб алоҳида ўрганиш мумкин эмас.

Шу маънода, Абдулла Орипов бадиий-эстетик изланишларининг мазкур аспектини ўрганиш, илмий-назарий жиҳатдан умумлаштириш шоирнинг шеъриятимиз тараққиёт тарихидаги ўрни ва ролини яна бир бор таъкидлаш имконини беради. Бадиий-эстетик тафаккур камолидаги салмоқли ҳиссасини белгилашда нуфузли асос яратади.

Кейинги йиллар ўзбек адабиётшунослиги поэтик жараёни, шоирларимиз асарларини бадиий-эстетик тафаккур тараққиёти билан боғлиқ равишда ўрганиш, баҳолаш, илмий-назарий жиҳатдан умумлаштириш борасида жиддий самараларга эришди. Хусусан, биргина номзодлик ҳамда докторлик диссертациялари мисолида фикр юритадиган бўлсак, улар адабий ҳаётнинг рангин қирраларини қамраб олганлигини кузатиш мумкин. Кейинги ўн беш-йигирма йил оралиғида яратилган тадқиқотлар, чунончи номзодлик диссертациялари шеърини тафаккур тақомилини, бадиий масалаларини назарий аспектда ўрганиш, умумлаштириш сари юз тутганлигини кўрамыз.¹

Яна, сўнги йиллар ўзбек шеърини маданияти тарихини яратган ҳамда бадиий хазинасини бойитиб келаётган сўз санъаткорларининг маҳорат сирларини ўрганиш ҳам алоҳида бир йўналишга ай-

¹ Абсамиев Х. Традиция и новаторство в узбекской советской поэзии 60-70 годов. АКД, Ташкент, 1986, 20 с; Назаров Н. Идеюность и мастерство в современной узбекской поэзии. АКД, Ташкент, 1988, 20 с; Мирзаев М. Сюжетно-композиционные особенности узбекских поэтов 70-80-х годов. АКД, Ташкент, 1989, 20 с; Салиев Н. Проблема гражданственности в узбекской советской поэзии 70-80-х годов. АКД, Ташкент, 1989, 18 с; Шарипов Р. Стилевые особенности современной узбекской поэзии (80-е годы), АКД, Ташкент, 1990, 18 с; Боборахимов М. Конфликт и характер в узбекской лирике 80-х годов. АКД, Ташкент, 1991, 20 с; Мирзаева Д. Поэтик мантиқ ва бадиий тафсил. Рисола. Самарқанд, 1993, 40-бет; Қодиров В. Ҳозирги замон ғазаллари поэтикасининг айрим хусусиятлари. НДА, Тошкент, 1993, 24-бет; Алиев Б. Ҳозирги замон шеъриятида психологизм муаммоси (70-80-йиллар). НДА, Тошкент, 1994, 26 бет; Олимов М. Ҳозирги ўзбек адабиётида Пафос муаммоси НДА, Тошкент, 1994, 30-бет; Турдиева Қ. Ҳозирги замон болалар шеъриятида маънавий масаласи. НДА, Тошкент, 1994, 26 бет; Қосимов Я. Ўзбек шеъриятида поэтик фикрнинг янгиланиш жараёни. НДА, Тошкент, 1994, 22 бет; Ражабов Д. 80-йиллар ўзбек болалар шеъриятида поэтик

ланди. Бадиий сўзнинг руҳоният иқлимлари манзарасини чизиш, маънавий-интеллектуал маданият саҳифаларини гавдалантириш, табиат-жамият — инсон алоқаларининг ҳиссий тафаккур ва тўлқинларини, кечинмалар тарhini яратишга қаратилган тамойил мазкур илмий-назарий интилишлар мағзини ташкил этади.²

Шуниси эътиборлики, ушбу саъй-ҳаракатлар индивидуал сўз усталарининг поэтик маҳоратини қайноқ адабий жараён билан, шеъриятга кўчиб ўтган ижтимоий воқелик билан узвий боғлиқликда ўрганилишига кўра алоҳида ажралиб туради.

Кўринадикки, мустақиллик даври ўзбек адабиётшунослиги тарихини яратишда шеърият тадқиқотчилиги кўркем қиёфа касб этиб бормоқда. Зеро, олам билан одамни бадиий идрок ва ифода қилишдаги ижодий концепциялари сўз санъаткорларининг эзгулик, адолат, гўзаллик ҳақидаги тасаввур ҳамда тушунчаларини, эстетик қарашларини ҳам ўзида мужассам этаётир. Жамиятлар тараққиётининг ҳар бир тарихий босқичидаги эврилишлар ижтимоий шахсни бадиий тадқиқ этиш шакл ва мазмунига ҳам жиддий сифат ўзгаришлар олиб киради. Шу маънода, ушбу ҳодиса илмий-назарий изланишлар табиатига ҳам моҳиятан таъсир ўтказиши шубҳасиздир. Мазкур хусусиятларни шеърият тадқиқотчи-

маҳоратнинг айрим масалалари. НДА, Тошкент, 1995, 30-бет; Ҳамдамов У. 30-йиллар ўзбек шеъриятида “соф лирика” муаммоси (Ойбек шеърияти асосида). НДА, Тошкент, 1997, 26-бет; Ражабов Д. Бадиий образ ва ритмнинг ўзаро муносабати. НДА, Тошкент, 1998, 24-бет; Сувонова Ж. Ҳозирги ўзбек шеъриятида бадиий изланишлар. НДА, Тошкент, 2000, 22-бет; Йўлдошева М. Ҳозирги ўзбек модерн шеъриятининг асосий хусусиятлари. НДА, Тошкент, 2004, 24-бет; Ҳайитов А. 90-йиллар ўзбек лирикасида анъана ва шаклий изланишлар. НДА, Тошкент, 2004, 22-бет; Қурбонбоев И. 90-йиллар ўзбек шеъриятида образлилик. НДА, Тошкент, 2005, 22-бет ва ҳ.к.

² Эшонова З.Ш. Идейно-художественные особенности поэзии Чулпана. АҚД, Ташкент. 1991, 22 стр; Сабирдинов А.Ғ. Ойбек шеъриятида сўз ва образ. НАД, Тошкент, 1993, 24-бет; Йўлдошев Н.Т. Чўлпон шеъриятида пейзаж. НДА, Тошкент, 1994, 28-бет; Абдукаримов Т. Зулфиянинг 70–80-йиллар ижодида лирик қаҳрамон тасвири. НДА, Тошкент, 1995, 28-бет; Эрназарова Г.Ҳ. XX - аср ўзбек поэзиясида миллий тафаккур ва унинг бадиий талқини. НДА, Тошкент, 2001, 30-бет; Ҳамидова М.Ҳ. Ҳалима Худойбердиева лирикасининг бадиий хусусиятлари. НДА, Тошкент, 2004, 22-бет; Ходжамқулов О.Н. Миртемир лирикасида сўз ва образ. НДА, Тошкент, 2004, 22-бет; Умироқова Н.Т. Усмон Носир шеъриятида руҳият тасвири. НДА, Тошкент, 2005, 22-бет ва ҳ.к.

лигига бағишланган докторлик диссертациялари мундарижасидан кўришимиз, кузатишимиз мумкин.¹

Демак, шеърият ва ҳаёт муаммолари номзодлик ҳамда докторлик диссертациялари мундарижасини белгилаб келмоқда. Кейинги йиллар шеъриятида анъана ва новаторлик, гоаявийлик ва бадий маҳорат, поэмаларнинг сюжет ва композицияси, услубий изланишлар, конфликт ва характер, поэтик мантиқ ва бадий тафсил, ҳозирги ғазалчилигимиз поэтикаси, болалар поэзиясида маънавий-ахлоқий изланишлар, бадий образ ва ритмнинг ўзаро муносабати масалалари шеърий маданиятимиз тараққиёт тенденциялари билан узвий боғлиқликда таҳлил этилади. Б.Алиевнинг “Ҳозирги замон узбек шеъриятида психологизм муаммоси” номли номзодлик диссертациясида бадий психологизм масаласи анча кенг ёритилади. Хусусан, адабий асарнинг қайси тур ва жанрларида бўлишдан қатъий назар у инсоннинг ички оламини, қалб ва руҳиятидаги ўзгаришларни, мураккаб ҳис-кечинмаларни теран тадқиқ этилишига алоҳида эътибор қаратади. Лирик қаҳрамон руҳий дунёси тасвири ва таҳлили лириканинг соф лирик, фалсафий психологик ва воқеабанд кўринишларида кенг намоён бўлишига диққатни қаратади.

Тадқиқотчи М.Олимовнинг “Ҳозирги ўзбек адабиётида пафос муаммоси” номли диссертацияси пафос категориясининг маъно

¹ Раҳимджанов Н.К. Тенденции развития современной узбекской поэзии. (70–80-годы). АЛД. Ташкент, 1989, 48 стр. Акрамов Б.А. Проблема поэтического образа в современной узбекской лирике (60–80-годы). АДД. Ташкент, 1991, 54 стр. Каримов Н.Ф. XX - аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқлол мафкураси. ДДА, Тошкент, 1993, 50 бет; Мўминов Ф. Ҳозирги ўзбек адабиётида фольклоризм. ДДА, Тошкент, 1994, 56 бет; Тўлаков И. Ҳозирги ўзбек лирикасида давр ва қаҳрамон талқини. ДДА, Тошкент, 1994, 46-бет; Норбоев Б.Ж. Ҳаётни поэтик талқин этиш таомиллари ва маҳорат муаммолари (60–80-йиллар ўзбек лирикаси мисолида). ДДА, Тошкент, 1996, 50-бет; Бобоев Т. Олий ўқув юрларида ўзбек шеърияти поэтикаси асосларини ўрганиш. ДДА, Тошкент, 1998, 54-бет; Жумабоева Ж. XX аср ўзбек шеъриятида психологик тасвир маҳорати. ДДА, Тошкент, 1999, 50-бет; Ҳасанов Ш.А. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек дostonлари поэтикаси. ДДА, Тошкент, 2004, 48-бет; Афоқова Н.М. Ўзбек жадид адабиётида шеърий шакллар тараққиёти тамойиллари. ДДА, Тошкент, 2005, 42 бет ва ҳ.к.

доираси, у ўз ичига бирлаштириб турадиган тушунчаларнинг асосий эстетик категориялар билан муносабати, пафосни тажассум топтиришда эстетик идеалнинг роли ва унинг универсал табиати, пафоснинг умуминсоний асосларини белгиловчи шартлар атроф-лича ўрганилади.

Яшар Қосимовнинг “Ўзбек шеъриятида поэтик фикрнинг янгиланиш жараёни” тадқиқотида эса ўтган асрнинг 60-йиллари адабиётга кириб келган авлод (Э.Воҳидов, А.Орипов, Р.Парфи, М.Аъзам, М.Али, О.Матжон ва ҳ.к.) ижоди миллий-бадий тарраққийетимиздаги ўзига хос босқич сифатида қаралади. Уларнинг лирик “мени”га нисбатан янгича ғоявий-эстетик мезон тариқасида ёндошилади.

Шеъриятга доир аксарият илмий ишларда социологик таҳлил принципларига амал қилинар ва ҳанузгача бунинг таъсири камайганича йўқ. У.Ҳамдамовнинг “30-йиллар ўзбек шеъриятида “соф лирика” муаммоси” тадқиқотининг асосий методи эса эстетик таҳлил бўлиб, асар бадиияти ва шоир руҳияти биргаликда олиб ўрганилади. У ҳозирда ўзбек таҳлилчилигида шартли равишда “соф лирика” деб аталувчи, моҳиятда инсон кўнглини тадқиқ этаётган жараённинг янги босқичи маҳсули сифатида юзага келган изланишдир. Ж.Сувонованинг “Ҳозирги ўзбек шеъриятида бадий изланишлар” иши эса У.Азим ижоди мисолида юзага келган. Усмон Азим бадий тафаккур тарзининг ўзига хослигини очиш баробарида ҳозирги ўзбек шеъриятининг етакчи тамойиллари тадқиқ этилади. 20-йиллар ўзбек шеърияти, хусусан Чўлпоннинг шеърий маҳоратини ташкил этган бадий воситаларнинг Усмон Азим ижодида янгича маъно касб этганлиги кузатилади.

Ёш олима М.Йўлдошеванинг номзодлик диссертацияси “Ҳозирги ўзбек модерн шеъриятининг асосий хусусиятлари”ни ўрганишга бағишланган. Ишнинг эътиборли томони шундаки, модерн шеъриятнинг бадиияти, унда миллий руҳнинг намоён бўлиш шакллари яхлит миллий-эстетик ҳодиса сифатида кузатилади. Оламни бадий акс эттириш йўналишлари тамомила турлича ижодкорларнинг асарлари мисолида модерн шеъриятнинг доимий ҳаракатдаги ўзгарувчан эстетик ҳодиса эканлиги кўрсатиб берилади. Модерн шеъриятда тасаввуфий раъзларнинг учраши, унинг бадий талқинлари ҳамда миллий руҳни ифодалашдаги ўрни текширилади.

И.Қурбонбоевнинг “90-йиллар ўзбек шеъриятида образлилик” мавзуйдаги тадқиқоти ҳам ёш олимлар изланишларида ўз овози билан ўрин тутди. Ишда бадий образ тушунчаси илк бор гене-

тик аспектни ҳам қамраган ҳолда ретроспектив йўсинда ўрганилади. Образлилик жараёнининг умумий моҳияти ва лирик ифодадаги ўзига хослигининг айрим қирралари аниқланади. Поэтик фикр шаклланишида шаклий ихчамлик, фалсафий мушоҳадакорлик, сўзнинг ҳиссий тусланиши каби етакчи атрибутларнинг ўрни ва аҳамияти белгиланади. Бадиий образ яратишнинг ўзбек шеърлятидаги янгича тамойилларини жаҳон поэзияси билан қиёсан ўрганишга ҳаракат қилинади.

Маълумки, улкан сўз усталарининг ижоди ҳар бир миллий маданиятда бадиий-эстетик тафаккур тараққиётининг алоҳида бир босқичи бўлиб қолади. Чўлпон, Ойбек, Миртемир, Усмон Носир, Зулфия ва ҳ.к. сўз санъаткорлари шеърлятига бағишланган тадқиқотларда ана шу нуқтани назар устивор. Хусусан, З.Эшонваннинг “Чўлпон шеърлятининг ғоявий-бадиий хусусиятлари” номли номзодлик диссертациясида ўтган асрнинг 20-йиллари ижтимоий-маданий ҳаётида Чўлпон эстетик қарашлари билан дунёқарашининг шаклланиши ёритилади. Янги шўро жамияти билан шоир ғоявий дунёси ўртасидаги мураккаб номувофиқликлар ўрганилади.

“Чўлпон шеърлятида пейзаж” тадқиқотида эса Н.Йўлдошев табиат тимсолида берилган инсон қалбининг руҳий манзараларига асосий диққатини йўналтиради. 20–30-йиллар Чўлпон шеърляти мисолида табиат ва инсон масаласи ижтимоий муҳит, воқелик шахс психологиясини вобаста ўрганиш асосида ёритилади.

А.Сабириновнинг “Ойбек шеърлятида сўз ва образ” номли номзодлик ишида анъана ва новаторлик, замонавийлик ва индивидуаллик муаммолари Ойбек шеърляти мисолида таҳлил этилади. Ойбек поэтикасининг ўзига хослиги Ф.Фулом, Ҳ.Олимжон, Миртемир асарлари билан қиёсан ёритилади. Зулфиянинг 70–80-йиллар лирикаси таҳлили асосида бадиий тафаккур табиати ва услубий изланишлар масаласи Т.Абдукаримов тадқиқотининг асосини ташкил этади. У.Хўжамқуловнинг “Миртемир лирикасида сўз ва образ” номли диссертацияси Миртемир ижодида сўзнинг ғоявий-бадиий аҳамиятини, поэтик образ яратишдаги ролини белгилаш борасидаги дастлабки ишдир. Сўзнинг поэтик талқини, бадиий асардаги эстетик вазифаси, образнинг ижтимоий, фалсафий маъно қирралари тадқиқ этилади. Миртемир шеърлятининг XX аср ўзбек бадиий тафаккури тараққиётидаги ўрни, ижтимоий-эстетик аҳамияти назарий жиҳатдан умумлаштирилади.

Н.Умирзоқованинг “Усмон Носир шеърятда руҳият тасвири” ишида эса шоир поэтикасидаги ўзига хослик 20-йиллар адабий ҳаёти, замондош ижодкорлар асарлари билан қиёсан таҳлил этилади. Поэтик образларида шоирнинг руҳий олами, гўзалликни англаши, олам воқеалари ва қалб тугёнлари ўз ифодасини топади. Шунга кўра шоир маҳорати юрак, шеър, севги, йўл, йўловчи, илҳом каби етакчи поэтик образлари орқали ёритилади. Руҳият ва табиат тасвири талқинида шоир қўллаган янгича ифодалар, фақат унгагина хос бўлган поэтик руҳ тадқиқ қилинади.

Ўзбек шеърый маданиятидаги табиат-жамият-инсон психологиясини ижтимоий-фалсафий йўналишда ўрганиш борасида эришилган самаралар айниқса докторлик диссертациялари мундарижасида бўртиб туради. Чунончи, профессор Н.К.Раҳимжоновнинг “Ҳозирги ўзбек шеърятининг тараққиёт тенденциялари” номли докторлик диссертациясида фалсафий, ижтимоий-сиёсий, публицистик, пейзаж лирикасининг ривожланиш тамойиллари, жанрлар системасидаги янги поэтик жанр ва шакллар таҳлил этилади. Тарихий, фалсафий, эртак-поэма, драматик поэма, масал-поэма, романтик поэма сингари лиро-элик лозманинг жанр кўринишлари тизимидаги ички сифат ўзгаришлари ўрганилади. Адабиётшунос Б.Акрамовнинг “Ҳозирги ўзбек лирикасида поэтик образ муаммоси” (60–80-йиллар) номли тадқиқоти рамзли, тимсолли, маъжозий, сўз-образлар ва ҳ.к. таҳлили орқали шоирларнинг поэтик маҳорати очилади. Адабиётшунос Н.Каримов “XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқлол мафкураси” тадқиқотида ўзбек адабиётшунослигида биринчилардан бўлиб Чўлпон, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Усмон Носир ижодини улар ҳаёти билан узвий алоқада ўрганган. Бу ёзувчилар ҳаётининг фанга номаълум бўлган саҳифалрига ойдинлик киритган. Айрим ўзбек ёзувчиларининг 1930–1952 йилларда қатағон этилиши ва мустабид тузумнинг ўзбек адабиётига кўрсатган зарарли таъсирини очувчи ҳужжатлар ва фикр-мулоҳазалар илмий муомалага биринчи марта диссертант томонидан ўрганилган.

Адабиётшунос Ғ.Мўминовнинг “Ҳозирги ўзбек адабиётда фолклоризм” номли докторлик ишида фолклор ва ёзма адабиёт муносабати масаласи бадий-эстетик тафаккур такомилли ва адабий жанрлар тараққиёти тенденциялари билан узвий боғлиқликда ўрганилади. Миллий-умумбашарий ғояларни ифода этувчи афсона ва ривоятларнинг ёзма адабиётдаги ўрни, роли кенг ёритилади. Шоир ва адабиётшунос И.Тўлаковнинг “Ҳозирги ўзбек лири-

касида давр ва қаҳрамон талқини” тадқиқотида 80–90-йиллар истиқлол шеърятининг ўзига хос томонлари, лирик “мен” табиатидаги психологик ўзгаришлар, шахс камолоти, ҳаётга-воқеликка муносабати, маҳорат масалалари кўзатилади. Лирик қаҳрамоннинг ватан, миллат, эрк, истиқлол ҳақидаги қарашлари шаклланишида жадид адабиёти анъаналари ҳам вобаста текширилади.

Ш.Ҳасановнинг “XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек дostonлари пэтикаси” тадқиқотида масалага миллий истиқлол мафқураси нуқтаи назаридан ёндошилади. Лирика ва дoston муносабати, жанр кўринишлари, фабула, сюжет ва композиция, шакл ва мазмун, вориийлик ва новаторлик каби назарий масалалар яхлит ўрганилади. Н.Афоқованинг “Ўзбек жадид адабиётида шеърый шакллар тараққиёти тамойиллари” номли диссертациясида жадид лирикасига миллий адабиётимиз тарихидаги алоҳида босқич тариқасида назар ташланди. Туб шаклий ўзгаришлар шунчаки схематик жараён, турли адабий экспериментлар натижаси бўлмай, адабиётнинг мазмунидан, муайян тарихий шароит адабиёт олдига қўядиган вазифалардан, адабиётнинг мафқура соҳаси сифатидаги тадриждан келиб чиқадиган жараён эканлиги асослаб берилди.

Ушбу силсилада Абдулла Орипов ҳаёти ва ижодини гоёвийбадий, ижтимоий-эстетик таҳлил этиш борасидаги изланишлар алоҳида саҳифани ташкил этади. Шоирнинг илк “Митти юлдуз” (1965 й.) тўплами нашр этилмасдан аввал, газета-журналлардаги чиқишлари билан эл-юрт назарига тушди. Ва ҳалиҳануз илмий-адабий жамоатчилик назарида, халқимиз ардоғида. Шу маънода Абдулла Ориповшунослик деб аталган тадқиқотчилик йўналиши алоҳида илм тармоғи сифатида шаклланаётир. Зеро, Абдулла Ориповнинг сўз санъаткорлиги маҳоратига бағишланган илмий-назарий кўзатишлар,⁴ монографиялар,⁵ рисола⁶ ҳамда

⁴ Шарафиддинов О. Талант — халқ мулки. Тошкент, 1979, 158–171-бетлар (“Шеърят — қалб ёлқини” мақоласи); *Шу муаллиф*. Ҳаёт билан ҳамнафас. Тошкент, 1983, 155–215-бетлар; Раҳимжонов Н. Давр ва ўзбек лирикаси. Монография. Тошкент, Фан, 1979 (“Табиат ва инсон” боби); Маҳмудов М. Абодият лаҳзалари. Тошкент, 1981, 3–17-бетлар. “Тошқин дарё мавжлари” мақоласи). Қўшжонов М. Онажоним шеърят (А.Орипов ижоди ҳақида), “Ўқитувчи”, Тошкент, 1984, 40-бет; Акрамов Б. Шеърят гавҳари (Лирикада образ муаммоси). Тошкент 1979, 109–114-бетлар;

⁵ Афоқова Н. Абдулла Орипов лирикасида бадий санъатлар. Монография. Бухоро, 1994, 102-бет; Қўшжонов М., Мели С. Абдулла Орипов. Монография. Тошкент, 2001, 98-бет.

диссертациялар,⁷ адабий портретлар⁸ яратилди.

Кўринадики, Абдулла Орипов – XX аср ўзбек шеърятининг ёрқин юлдузи сифатидаги адабий фаолияти анча кенг, атрофлича тадқиқ этилган. Яна илмий-адабий жамоатчилик олдида катта вазифалар турибди. Хусусан, “Абдулла Орипов – таржимон”, “Абдулла Орипов – драматург”, “Абдулла Орипов – танқидчи-адабиётшунос”, “Абдулла Орипов – жамоат арбоби”, “Абдулла Орипов – муҳаррир” ва ҳ.к. тариқасидаги адабий-ижтимоий фаолияти ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Яна, Абдулла Ориповнинг XX асрнинг 60-йилларидан XXI аср бошларида кечаётган ижодий ҳамда жамоатчилик фаолиятини умумлаштирадиган бўлсак, адабиётшунослар, танқидчилар, сиёсатшунослар, санъатшунослар ва ҳ.к. соҳа мутахассислари тадқиқотларидан жамланган бир неча китоб юзага келиши шубҳасиздир. Жумладан, “Абдулла Орипов – адабий танқидчилик кўзгусида” номли махсус китоб яратишга киришилса, Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов, У.Норматов, С.Мамажонов, Н.Каримов, И.Фафуров, Н.Шукуров, Б.Назаров, С.Мирвалиев, Н.Раҳимжонов, И.Ҳаққулов, С.Мирзаев, Б.Акрамов, М.Маҳмудов, Н.Афоқова, И.Тўлаков, О.Абдуллаев, Б.Норбоев, Ж.Жумабоева, С.Мели, Я.Қосимов, М.Сафаров, Д.Бегимқулов, Г.Эрназарова ва ҳ.к. бир неча авлодга мансуб адабиётшунос-мунаққидлар мақолалари, кузатишлари, суҳбатлари илмий-назарий умумлашма хулосаларидан таркиб топган салмоқли, нуфузли нашр юзага келган бўларди.

Бу – устоз Абдулла Ориповнинг етмиш йиллигига ёҳуд туғилган кунига бағишланган юбилей нашри бўлмаслиги табиий. Боиси, бу – Абдулла Орипов шеъряти, адабий-эстетик қарашлари ўрганилган, шахсияти билан бадияти вобаста умумлаштирилган бетакрор нашр бўлади. Яна, Абдулла Ориповнинг сўз санъаткори сифатидаги маҳорати сирлари асосида ярим асрдан кўпроқ давр мобайнида кечган адабий, илмий-назарий, танқидий тафаккур тарихи мавжуд.

⁶ Афоқова Н. Шеър, ҳадис, ҳикмат. Рисола. Тошкент, 1994, 24-бет.

⁷ Афоқова Н. Абдулла Орипов лирикасида бадий санъатлар. НДА, Тошкент, 1997, 26-бет; Эрназарова Г.Ҳ. XX аср ўзбек поэзиясида миллий тафаккур ва унинг бадий талқини (Чўлпон, Ф.Фулом, А.Орипов шеъряти мисолида). НДА, Тошкент, 2001, 30-бет.

⁸ Назаров Б. Абдулла Орипов. Адабий портрет. “XX аср ўзбек адабиёти тарихи”, дарслик. Тошкент, Ўқитувчи, 1999, 462–482-бетлар ва ҳ.к.

Мазкур илмий-адабий қарашлар тарихида шўро давридаги ғоявий қолиплар, стереотип нуқтаи назарлар билан бир қаторда миллий истиқлол даври эстетикаси билан сугорилган эрк-озодлик фалсафаси ҳам ўз ифодасини топгусидир. А.Орипов шахсияти — ижодиёти — бадиияти узвий боғлиқликда кузатилган, илмий-назарий умумлаштирилган шеърият ва адабий танқид тарихини ёритувчи ойдин нашр, ўқув қўлланмаси юзага келарди.

Қўринадики, Абдулла Ориповнинг бетакрор шахсияти ва ноёб шеърияти синтези — маҳсули бўлган бадиияти камёб жавоҳирларни, маъданларни, “қазилма бойлик”ларни ўз бағрига яширган замин ҳисобланади. Уларни кашф этиш ҳали кўплаб олимлар зумрасининг саъй-ҳаракатларини тақозо этади.

Академик М.Қўшжоновнинг “Онажоним шеърият” рисоласи ҳамда “Абдулла Орипов” (С.Мели билан ҳамкорликда) монографик тадқиқотида истеъдоднинг табиати ҳаёт ва ижтимоий муҳит билан, адабий жараён психологияси билан чамбарчас боғлиқликда ёритилади. Б.Назаровнинг “Абдулла Орипов” адабий портретида эса шоир лирикасининг ўзига хос хусусиятлари, шаклий-услубий ранг-баранглик, замонасоз шеърлар ва уларнинг яратилиш сабаблари, инсонларварлик ғоялари ва поэтик талқин, муҳаббат лирикаси, Ватан мавзуга янгича муносабат, сиёсий публицистика ва замонавийлик масалалари, диний-фалсафий мотивлар, драматик дostonлари ўрганилади.

Бухоролик шоира ва олима Нодира Афоқованинг “Шеър — ҳадис-ҳикмат” рисоласида ҳожи Абдулла Ориповнинг муборақ ҳадислар асосида яратган “Ҳаж дафтари” китобининг бадиияти, анъана ва ижодийлик масалалари тадқиқ этилган. Н.Афоқованинг «Абдулла Орипов лирикасида бадиий санъатлар» монографияси (Бухоро, 1994) ҳамда шу асосда юзага келган номзодлик диссертациясида мумтоз ва янги адабиётшунослик ютуқлари омухталаштириб олинади. Бу усул бадиий асар таҳлилининг асосий мезони сифатида қаралади. Ушбу тадқиқот мумтоз поэтикани бугунги адабиётшунослигимиздаги бадиият назарияси билан уйғунлаштириш йўлидаги бир тажрибадир. Мумтоз адабиётда шаклланган бадиий санъатларнинг XX аср шеъриятидаги тадрижи афоризмлар яратиш ҳам бадиий маҳорат далили эканлиги Абдулла Орипов ижоди мисолида кўрсатилади.

Г.Эрназарованинг “XX аср ўзбек поэзиясида миллий тафаккур ва унинг бадиий талқини” (Чўлпон, Фафур Фулом, А.Орипов шеъ-

рияги мисолида) номзодлик диссертацияси ҳам ориповшуносликда янги сўз сифатида аҳамиятлидир. Ишда миллий-бадий тафаккур миллатнинг ўзлигини англаш жараёнида, ижтимоий-сиёсий жараёнда тутган мавқеи, миллий онг даражасини белгилашдаги ўрни тадқиқот объектига айлантирилган. XX аср ўзбек поэзиясида Чўлпон новаторлигининг асл моҳияти инсон руҳияти драматизминини рамзлар воситасида ёритиш, эрк ва истиқдолга ташна кўнгил розларини тасаввуф адабиётига хос ифода воситалари билан ифодалаш, экзистенциализмга хос инсон борлигини олам борлиги билан уйғун идрок этиш каби қарашлардан сўз айтиш имконияти чекланган шароитда моҳирона фойдаланиш кузатилади. Ғ. Ғулум ва А. Орипов сингари улкан истеъдод соҳиблари ижодидаги “миллий мен”ликка интилиш, шеърларининг ботиний маъно қатламларига миллий ифтихор ва миллий истиқлол умидларини сингдириш таъмоиллари тадқиқ этилган.

Кўринадики, Абдулла Орипов ижодида тарих ва инсон масаласи ҳали ўрганилмаган. Шоирнинг миллат тарихига, буюк аждодларимиз ҳаёти ва тақдирига мурожаати ориповшуносликда очилмаган “кўриқ” бўлиб турибди. Улкан истеъдод соҳиб ижодининг ушбу аспекти таҳлил этиш бадий-эстетик тафаккур равнақидаги ўрни ва ролини, бадииятининг янги жиҳатларини ёритиш имкониятини беради.

Тадқиқот мавзуи ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги тил ва адабиёт институти Ҳозирги адабий жараён бўлимининг илмий ишлар режаси билан алоқадор. Иш натижаларидан “Ўзбек адабиёти ва фольклори тарихи” номли кўп жиллик фундаментал тадқиқотнинг XX аср ўрталари ва XXI аср бошлари – мустақиллик даври адабиёти саҳифаларини яратишда фойдаланилади.

Ишда кўзланган асосий мақсад Абдулла Орипов ижодида олис мозийга қизиқиш ва унга ёндошиш сабабларини ўрганишдан, миллат тарихи ва буюк аждодларимиз сиймосини бадий гавдалантириш принципларини назарий умумлаштиришдан, тарих ва шахснинг бадий-фалсафий халқини асосида шоир ижодининг XX аср ўрталаридан XXI аср бошлари мустақиллик даври ўзбек адабиёти тараққиётида тутган аҳамиятини белгилашдан иборат.

Назарда тутилган мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифалар адо этилди:

– Абдулла Орипов шеърлятида тарихий шахс бадий концепциясининг динамикасини кузатиш;

— Тарихий шахслар табиатидаги комиллик хусусиятларини очувчи шоирнинг етакчи бадиий-фалсафий ғояларини аниқлаш;

— Реал тарихий шахсларни бадиий ўрганишда шоирнинг ғоявий-эстетик муносабатини кўрсатиш;

— Абдулла Ориповнинг тарихий шахслар ва ижтимоий воқеликка, ажодларимиз ҳаёти ва тақдирига бағишланган шеърлари, поэмалари таҳлили орқали адабий ҳодиса ва тамойилларни назарий умумлаштириш;

— Башарий қадриятларни ўз фаолияти ва характер хусусиятларида мужассамлаштирган, юксак гуманистик ғояларни тарғиб ва ҳимоя этган қаҳрамонлар яратишнинг асосий йўналишларини белгилаш;

— Поэма ва шеъринг драмалардаги эпик тафаккур табиати билан туйғулар реализмининг қаҳрамонлар психологиясини акс эттиришдаги аҳамиятини очиб бериш;

— Абдулла Орипов шеърларида инсонни бадиий идрок ва ифода этишдаги новаторлик хусусиятларини ёритиш.

Диссертацияда Абдулла Ориповнинг “Ҳаким ва ажал” поэмаси, “Соҳибқирон” шеъринг драмаси, “Муножотни тинглаб ...”, “Мўмин Мирзо”, “Алишер”, “Ўзимни мозийнинг...”, “Темур боғлари”, “Оташга сизинг бир замон халқим”, “Алишернинг онаси”, “Паҳлавон Маҳмуд қабри қошида” сингари ўнлаб шеърлари таҳлил қилинди. Шоирнинг “Эҳтиёж фарзанди” (1988) ҳамда “Адолат кўзгуси” (2005) мажмуаларидаги адабий мақолалари, суҳбатлари ва бадиий публицистикасида акс этган эстетик қарашларига ҳам таяндик. Хусусан, “Ўз қаҳрамони янглиғ”, “Ватанпарвар йигит фожеси”, “Шеър – заковат”, “Болаликда... юлдузлар ўзгача ёнади”, “Ўзини таниган адолатга интилади”, “Кўёш Шарқдан чиқади”, “Карвон”, “Камолот мактаби”, “Дантенинг безовта руҳи” ва ҳ.к. ўнлаб мақолаларида ифодаланган мозий ва тарихий шахсга оид шоирнинг адабий-эстетик нуқтаи назарлари, ижтимоий-фалсафий ғоялари ҳам асос қилиб олинди. Шу маънода, шоирнинг XX аср ўрталарида олис мозийга бағишланган шеърлари XXI аср тонги – мустақиллик йиллари яратган асарлари билан қиёслаб ўрганилди.

Абдулла Ориповнинг салкам ярим аср бадалида тарих ва инсоннинг бадиий тадқиқига бағишланган ижоди намуналари илк бор монографик йўсинда ўрганилди. Умумбашарий қадриятларни улуғлаган, ҳимоя қилган ва тарғиб этган бадиий-назарий ғоялари адабий-эстетик қарашлари билан боғлиқликда илмий умумлаштирилди.

Диссертацияда Абдулла Орипов ижодида тарихий шахс концепцияси ва лирик қаҳрамон масаласининг қуйидаги қирралари ёритилди:

– шоир асарларида тарихий шахс концепциясининг янги-янги жиҳатлари бири иккинчисини тақрорламаган ҳолда зоҳир бўлиши очиб берилди;

– қаҳрамонларнинг маънавий-интеллектуал олами ўрганилди, уларин бадий-фалсафий идрок ва ифода қилишдаги шоир изла-нишлари ёритилди;

– тарихий шахс ва ўтмиш воқелиги талқинидаги мукамал инсон ғоялари шоир шеърлятидаги лирик қаҳрамоннинг маъна-вий-ахлоқий қиёфасини белгилаб беришлиги тадқиқ этилди;

– тарих ва инсон тадқиқига бағишланган асарларининг шеър-лятимизда юзага келтирган етакчи тамойиллари илмий баҳо-ланди. Бадий маданиятимиз камолотини белгиловчи хусусият-лари кўрсатилди.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги йилларида шакллан-ган ва халқимизнинг асрий анъана ва орзуларини ўзида мужас-сам этган миллий истиқлол мафкураси, Ўзбекистон Республи-каси Президенти И.А.Каримовнинг тарихга, миллий, маънавий-маданий меросга, умумбашарий қадриятларга объектив ёндошиш ҳақидаги фикрлари жамланган асарлари методологик асос вази-фасини ўтади.

Шунингдек, Абдулла Орипов ижодиётини ҳаёти ва шахсияти билан, умум адабий жараён тараққиёти билан узвий алоқадор-ликда ўрганган И.Султон, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, Н.Ка-римов, У.Норматов, Б.Назаров, И.Ғафуров, Н.Раҳимжонов, Б.Акр-амов, Н.Афоқова, М.Маҳмудов, Ж.Жумабоева каби олимларнинг ишлари назарий манба вазифасини ўтади.

Бундан ташқари хорижий ва ўзбек адиблари билан олимла-рининг тарихий мавзуни бадий ўзлаштиришга доир қарашла-рига, фикр-мулоҳазаларига ҳам мурожаат этилди.

Тадқиқотда қиёсий-типологик таҳлил методидан фойдаланилди

II-БОБ. ШАХС КОНЦЕПЦИЯСИНИНГ ЕТАКЧИ БАДИИЙ ТАЛҚИН ПРИНЦИПЛАРИ

Кейинги йиллар адабиётшунослик илмида шахснинг бадиий концепциясини ёритиш борасида самарали юзланишлар олиб борилди. Салмоқли, бой тажриба орттирилди. Хусусан, айниқса хориж адабиётшуносларидан рус⁹ олимлари олиб борган тадқиқотлар ўзининг рангин қирралари, йўналишлари билан диққатга сазовордир.

Шунингдек, украин,¹⁰ арман,¹¹ латиш,¹² грузин,¹³ ёқут,¹⁴ тожик, туркман¹⁵ ва ҳ.к. олимларининг эришган самаралари ҳам сезиларлидир.

⁹ Шербина В. Наш современник. Концепция человека в литературе XX столетия. М., 1964; 389 с; Бочаров С.Г. Характеры и обстоятельства. – В кн.: Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Образ, метод, характер. М., 1962, 45 с.; Каган М.С. Человеческая деятельность. (Опыт системного анализа). М., 1975, 328 с.; Сб.; Концепция человека в эстетике соц. Реализма. М., Наука 1977, 262 с.; Андреев Ю. Летопись эпохи. М., Знание, 1979, 107 с.; Бояджиева Қ.И. Концепция нового героя и проблема многообразия литературы. АКД, М., 1988, 24 с.; Шахерова О.Н. Концепция героя в прозе Валентина Распутина. АКД, Томск, 1988, 18 с.; Медведева К.А. Концепция нового героя в творчестве А.Блока и В.Маяковского 10-х – нчала 20-х годов. АДД, М., 1989, 32 с.; и др.

¹⁰ Сб.: Новая эпоха – новый герой. Киев, Наук. Думка, 1979, 263 с.; Сб.; Эпоха, люди, литература. Киев, Наук. Думка. 1980, 279-с.; Иванов В.П. Человеческая деятельность. Познание, искусство. Киев, Наук. Думка, 1979, 251 с.; Сб.: Художественная деятельность. Проблема субъекта и объективная детерминации. Киев. 1980, 295 с.; Жулинский Н.Г. Художественная концепция человека и проблема характера в совр. литературе. АДД - Киев, 1981, 54 с.

¹¹ Кыракосян Л.М. Концепция личности и герой современной армянской прозы. АДД, Ереван. 1981, 38 с.; 40 с.; Фаносян С.Е. Творчество Гранта Матевосяна (нравственно-психологическая концепция личности). АКД, Ереван, 1984, 18 с., и др.

¹² Браженас П. Человек и слово в прозе. (Художественная концепция личности). Статьи. М., 1981, 248 с., и др.

¹³ Квачавагипрадзе М.Ф. Грузинская литературная критика и процесс формирования “нового человека” в поэзии 20-х годов. АКД, Тбилиси, 1980, 28-с.; и др.

¹⁴ Оскорокова В.Б. Художественная концепция личности в Якутской прозе. АКД, Якутск, 1987, 18 с.; и др.

¹⁵ Оразов М. Художественная правда и действительность в туркменском историческом романе. (80-е годы). АКД, Ашхабад, 1991, 22 с.; и др.

Шахснинг миллат ва Ватан тарихи, бугуни ва эртаси билан узвий алоқаларини бадиий-фалсафий, ижтимоий-ахлоқий аспектда назарий умумлаштиришга қаратилган, ўзбек адабиётшунослик илми қўлга киритган натижалар ҳам эътиборлидир.¹⁶

Ушбу йўналишдаги номзодлик ва докторлик диссертацияларини юзага келган йилларга қараб таснифлагудек бўлсак, шахс — тарих ва жамият учлиги психологиясини ўрганиш, ўзлаштириш борасида нуфузли изланишлар бўлганлигидан воқиф топамиз.

Қўринадики, шахс концепциясининг етакчи бадиий талқин принциплари географияси ниҳоятда кенг ва ранг-барангдир. Мазмунан теран, манзараси билан ҳам диққатга молик. Адабиётшунослик илмининг барча тур ва жанрларида инсонни тушуниш ҳамда тушунтириш борасида муттасил изланишлар кечаётганлигини англаймиз.

¹⁶ Нурмухамедова З.Д. Проблема создания характера исторической личности. (К вопросу о роли факта и вымысла). АКД, Ташкент, 1974, 22 с.; Архангелская А.К. Проблема конкретной исторической личности в узбекской советской прозе. АКД, Ташкент, 1977, 28 с.; Зайнитдинова А.К. Изображение характера и обстоятельства в узбекских историческом романе 70-х годов. АКД, Ташкент, 1981, 24 с.; Самандаров И.Э. Историзм узбекских исторических романов. АКД, Ташкент, 1992, 24 с.; Каримов Ҳ. Ҳозирги ўзбек насрида ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси (70–80-йиллар). ДДА, Тошкент, 1994, 56 бет; Муҳиддинов М.К. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси. (“Хамса”ларнинг биринчи дostonлари асосида). ДДА, Тошкент, 1995, 60-бет; Пардаева З.Ж. Ўзбекистондаги рус ва русийзабон адабиётида тарихий қаҳрамонларнинг бадиий-типологик талқини. НДА, Тошкент, 1995, 26-бет; Тангиров А.Ж. Ҳозирги замон дostonчилигида тарихий воқелик ва шахс талқини., НДА, Тошкент, 1995, 28-бет; Акбаров О.А. Комил Икромов ижодида тарихийлик ва замонавийлик. НДА, Тошкент, 1997, 22-бет; Каримов Ҳ.Ў. Тарихий шахс ва бадиий образ. НДА, Тошкент, 1999, 29-бет; Носиров А.Н. Тарихий ҳақиқат ва унинг бадиий талқини (“Юлдузли тунар” романи мисолида). НДА, Тошкент, 1999, 24 бет; Исоева Ш.Б. Ўзбек тарихий романларида характер руҳиятини тасвирлаш усуллари. НДА, Тошкент, 201, 22-бет; Саидов О.А. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётида комил инсон масаласи (Европа маърифатчилиги адабиёти билан қиёсий ўрганиш тажрибасидан). НДА, Тошкент, 2002, 32-бет; Отажоновна М.О. Иззат Султоннинг сўнгги йиллар драматургиясида замон ва қаҳрамон концепцияси. НДА, Тошкент, 2005, 22-бет; Юсупова Г.А. Ҳозирги ўзбек романларида Амир Темур ва темурийлар образининг бадиий талқини. НДА, Тошкент, 2005, 26-бет; Матёкубов С.Ф. Ҳозирги ўзбек ҳикояларида инсон концепцияси ва шахс бадиий талқини. НДА, Тошкент, 22-бет ва ҳ.к.

Худди шу ҳодисани фалсафа, социология, психология, ахлоқ, эстетика, педагогика сингари ижтимоий фан соҳаларида ҳам кузатиш мумкин. Бу – бежиз эмас, албатта. Негаки, инсон – ҳаёт гулгожи. Тириклик гули. Инсонни атроф теварагида кечаётган воқеа-ҳодисалар жараёнида, табиат ва жамият оғушида англаш, тушуниш ҳамда билдириш бадиий сўз маданияти вужудга келган олис замонлардан бери ҳукм суриб келаётир. Демак, инсон адабиёт ва санъатнинг энг қадимий ва навқирон бадиий ўрганиш мавзулари сирасидан ҳисобланади.

Кўринадики, рус адабиётшуносларининг тадқиқотларида шахсининг омма билан боғлиқликдаги феъли-фаолиятини, коллектив таъсиридаги психологиясида кечган ўзгаришларни яхлит бирликда акс эттириш маданияти шаклланди. Воқеликнинг барча қатламлари ва қирралари бадиий-эстетик таҳлил этилар экан, инсон шахсиятини белгиловчи инсонийлик-гуманистик хислат-хусусиятлар ижтимоий фаолият билан уйғунликда тушунтирила бошланди. Яъни, халқ оммаси ва коллектив жамоа манфаатлари учун нечоғлик жон фидолик, ёниб-қуйиб яшаш, ишлаш ва ўзликни бахшида этиш инсонийликнинг устивор белгилари сифатида баҳоланади. Инсон фаолиятидаги ҳамда жамият ҳаётидаги ижтимоий, хусусий манфаатдорлик ҳисси бадиий тафаккурнинг тўлақонли таҳлил объекти бўлиб қолди.

Агар эътибор берсак, академик М.Б.Храпченко ва А.Бочаров, В.Петров ва ҳ.к. олимлар тадқиқотларида гуманистик-инсонпарварлик ғояларининг ҳаётдаги тажассумини турфа инсоний тақдирлар орқали ёритиш етакчи йўналишлардан бўлиб қолди. Халқ оммаси ва Ватан манфаатлари билан камарбасталик қаҳрамонлар фаолиятидаги ватанпарварлик, инсонсеварлик хусусиятларини намоён этиш асосига айланди.

Адабий қаҳрамонлар ҳаётийлиги, реал воқелик бағрида униб ўсиб бадиий асарлар бағрига кўчиб ўтганлиги билан, онгли ва ғоявий жиҳатдан қатъий ўз нуқтаи назарига эгаллиги билан ажралиб туради, – деб таъкидлайди профессор Е.Сидоров. Омма орасида камол топган оддий халқ вакиллари хоҳ тарихий ва хоҳ замонавий воқеликка бағишланган асарларнинг етакчи қаҳрамонлари бўлиб қолди. юқорида кузатилган таниқли рус адабиётшунослари А.Твардовский, М.Исаковский, Э.Межелайтис, М.Карим, Д.Кулгултинов, Қ.Кулиев, Расул Гамзатов, Б.Олейник, М.Қаноат, Е.Евтушенко, А.Вознесенский ва ҳ.к. бутуниттифоқ шоирларининг асарлари мисолида давр қаҳрамонлари табиатини ёритишга эришишди.

Шахс ўзини, қизиқишлари ва интилишларини халқ идеалидан, умумхалқ манфаатларидан айри алоҳида тасаввур этиши мумкин эмас, дея талқин қилинади. У ўз холича, яъни халқ оммасидан ажралган ҳолда бахтли бўлиши мумкин эмас. Унинг бахт-саодати, эркинлиги омма манфаатлари билан боғлиқликда воқе бўлади. Ижтимоий фаолият шахс индивидуаллигини, маънавий-интеллектуал камолотини белгилаб беради. Шу маънода умумхалқ манфаатлари билан йўғрилган ижтимоий онг шахс табиатидаги гуманистик мазмунни ҳам тажассум этади.

Кўринадикки, шахснинг психологик эврилишлари жараёни адабиётшунос олимларнинг диққат марказини ишғол қилди. Рухоний эврилиш ҳолатлари қаҳрамонларнинг эътирофи, ўз тилидан кўчган иқрор, инкор ва ҳ.к. шаклларда кўпроқ зоҳир бўлди. Бу ҳол қарамонлар феъли-фаолияти орқали намоён бўлган маънавий-ахлоқий, интеллектуал қадриятлар қаҳрамонлар психологиясини ёритиш воситасида восил топди. Эътироф, инкор, иқрор ва ҳ.к. бадиий усуллар ранг-баранг композицион шаклларда ўз ифодасини топди. Хусусан, ички монолог, онг оқими, таҳайюлли тафаккур, зиддиятнинг ботиний шакли, истеҳзо, пичинг кўринишлари ҳамда миф, афсона, ривоят, эртақ, нақл сингари фолликлор анъаналари, рамзли-тимсолли шартлилик бадиий ифода имкониятларини кенгайтириб юборди. Улар яхлит олинганда табиат-жамият-шахс психологиясини реалистик ифодалаш, эстетик умумлаштириш арсеналини бойитди.

Қаҳрамонларнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги — даврлар психологиясини якка шахслар тақдири орқали ёритиш бадиий-эстетик тафаккур такомиллининг устивор йўналишларидан бири бўлиб қолди. Бадиий асарлардаги монолог ва диалоглар фалсафий мазмун касб этди.

Демак, шахснинг муттасил маънавий-интеллектуал ўсиши-камали, башарий ахлоқий қадриятларни ўзида мужассамлаштирган халқ идеалини ифодалаш, оддий халқ орасидан етишиб чиққан меҳнат қишилари психологиясини ижтимоий фаолияти билан ому икда ёритиш инсон концепциясининг ўзак йўналишлари бўлиб қолди.

Ўзбек адабиётшунослик илмида ҳам шахснинг бадиий иқтисод талқинида эзгулик, адолат, гўзаллик сингари башарий қадриятлар етакчи бош принципларга айланганлигини кўришимиз, кузатишимиз мумкин. Адабиётшунос З.Нурмухамедова “Тарихий шахслар хаарактерини яратиш масаласи” номли номзодлик диссертациясида факт ва бадиий тўқиманинг ўрни, аҳамиятига алоҳида диқ-

кат қилади. Тарихий характерлар бадииятини белгилаб берувчи психологик тасвир маданияти муаллиф кузатишларининг асосини ташкил этган. “Халқ оммасидан етишиб чиққан тарихий шахсларнинг фикрлаш тарзи ҳамда фаолиятида миллат тақдири билан давр фалсафаси, жамият психологияси бадиий асарлар тўқимасига сингиб кетяпти. Бу ҳол олис ўтмиш мавзусига бағишланган асарларнинг тарихийлик принципини тайин этади”,¹⁷ деб ёзади муаллиф. Алишер Навоий, Мирза Улуғбек сиймоларини бадиий гавдалантириш борасидаги эстетик изланишлар табиати ёритилади.

Адабиётшунос Акрам Каттабековнинг “Ҳозирги ўзбек насрида шахс ва тарихий даврнинг бадиий тажассуми”, Ҳакимжон Каримовнинг “Ҳозирги ўзбек насрида ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси (70–80-йиллар)”, Муслиҳиддин Муҳиддиновнинг “Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси”¹⁸ номли докторлик диссертациялари ҳозирги адабиётшунослик илми-мизда инсонни тушуниш ҳамда тушунтиришдаги етакчи бадиий принципларни илмий-назарий умумлаштириш борасида салмоқли ўрин тутади. Хусусан, бу нарса биринчи галда ҳаётий-адабий материалга ёндошишдаги янгича нуқтаи назарлари, назарий хулосалари билан нуфузли аҳамиятга эга.

Адабиётшунос М.Муҳиддинов “Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси” (“Хамса”нинг биринчи дostonлари асосида) номли докторлик диссертациясида Низомий Ганжавийнинг “Махзанул асрор”, Хусрав Дехлавийнинг “Матлаъул анвор”, Абдурахмон Жомийнинг “Тўҳфатул аҳрор”, Алишер Навоийнинг “Ҳайратул аброр” дostonларини асос қилиб олган. Маълумки, инсонга бўлган қарашлар, идрок ва ифода маънолари ҳар бир тарихий давр тақозосига кўра ўзгариб келади. “Хамса”нинг биринчи дostonлари сўфиёна руҳда яратилган асарлар. “Хамса” дostonларига бағишланган илмий ишларда, дарсликларда “ижтимоий” қисмларини таҳлил қилишга кўпроқ диққат-эътибор қара-

¹⁷ Нурмухамедова З.Д. Проблема создания характера исторической личности (к вопросу о роли факта и вымысла). АКД, Тошкент, 1974, с.; 7.

¹⁸ Каттабеков А.Т. Художественное воплощение личности и исторической эпохи в современной узбекской прозе. АДД, Ташкент, 1985, с. 38; Каримов Х. Ҳозирги ўзбек насрида ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси (70–80 йиллар), ДДА, Ташкент, 1994, 56 бет; Муҳиддинов М.К. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси («Хамса»ларнинг биринчи дostonлари асосида), ДДА, Тошкент, 1995, 60-бет.

тилган эди. Хусусан, биринчи қисм — ҳамд-наътлар, муножотлар ва сўфийларга бағишланган боблар қолдириб кетилгани маълум. Ваҳоланки, улкан шарқшунос Е.Э.Бертелис қайд қилганидек, суфийлик адабиётини ўрганмасдан туриб, ўрта аср мусулмон шарқи маданияти ҳақида равшан тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас”.¹⁹

М.Муҳиддинов ҳар тўрт дostonга қиёсий йўсинда ёндошар экан, инсонга бўлган қарашлар нуқтаи назаридан уларни ўрганади. Хусусан, диссертантнинг мустақил охорли ёндошуви инсон талқинини исломий-сўфиёна қарашлар асосида ёритганлигидир. Хусусан, Алишер Навоий ва салафларининг инсон ҳилқати, унинг келиб чиқиши, моҳияти ва ҳаётдаги вазифалари ҳақида билдирган фикрларини кузатиб, инсоннинг исломий-тасаввуфий таърифи ва бунинг ҳар бир ижодкордаги талқинини ўрганади. Комил инсон концепциясининг сўфиёна талқини ва бунинг бадий адабиётдаги ифодасини ойдинлаштиришга интилади. Амир Хусрав ва Алишер Навоий ижодида ҳазрати пайғамбар сиймоси тасвирини қиёсан ўрганиб, бу анъананинг давомийлиги, набийлар ва валийлар комил инсон тимсоли қилиб кўрсатилганлигини илмий далиллади. Алишер Навоий ижодининг ғоявий асосини ташкил этган инсон концепциясининг сўфиёна моҳияти ва сабабияти очилади. Ўз даврида Навоийнинг замона талабларига мувофиқ шаклланган хос қарашлари ва бадий-услубий маҳорати, новаторлиги кўрсатилади.

Навоийнинг инсон ахлоқи, инсон ва ижтимоий муҳит ҳақидаги қарашлари сўфиёна ғоялари билан бевосита боғлиқлиги, “илоҳийлик” ва “дунёвийлик” тушунчалари бир-бирини тақозо этишлиги тасдиқланади. Анъана ва новаторлик силсиласида Навоий эришган бадий-эстетик ютуқлар ҳамда умумшарқ адабиётида гуманистик қарашларнинг Низомийдан Навоийгача бўлган тадрижини кузатиб, инсон учун кураш тарихи, бунда адабиёт ва тасаввуфнинг баҳамжиҳат бўлиб келганлиги аниқланади. Тасаввуф ғоялари ва тасаввуф адабиётининг улкан маърифий-маънавий аҳамияти ёритиб берилади.

Инсон концепциясининг биринчи марта қиёсий йўсинда тасаввуф таълимоти асосида ўрганилганлиги диссертациянинг илмий-назарий янгилигини белгилаган. “Ҳайратул аброр” билан “Маҳзанул асрор”, “Матлаъул анвор” ва “Тухфатул аҳрор” дostonларини ўзаро қиёслаб текшириш орқали ҳамсанавис шоирлар ижодидаги яқинлик ва фарқлар илмий жиҳатдан асосланган. Айниқса, Хусрав

¹⁹ Бертельс Е.Э. Сўфизм и суфийская литература. М., Наука, 1965. С. 51.

Дехлавий ва Алишер Навоий бадий маҳоратини очиб, уларнинг инсон ҳақидаги фалсафий қарашларининг ойдинлашганидир. Достонларнинг ҳамд-наътлари, муножотлар, меърожномалар биринчи марта илмий таҳдидан ўтказилган. Низомий, Хусрав Дехлавий ва Навоийларнинг бу борадаги тутган мавқеалари, тушунча тасаввурлари ёритилган. Шу каби “хайрат” ва “хилват” бобларини ўрганиб, улуғ шоирлар дунёқарашида муҳим аҳамиятга эга бўлган жиҳатлар муайянлашгани ҳам тадқиқотнинг илмий-назарий янгилигидир.

Низомий, Амир Хусрав, Жомий ва Навоийларнинг космогоник тасаввурлари, тасаввуфга муносабати кўрсатиб берилиши баробарида, ҳар бир асарда ҳазрати пайғамбар сиймоси, сўфий шайхлар, авлиёлар, инсон тимсоли қандай яратилгани аниқланган. Комил инсон ахлоқи асосида шаклланган Навоийнинг ижтимоий-ахлоқий қарашлари силсиласи, ҳар бир шоирнинг реал ҳаёт ҳақидаги фикрлари, Шарқ адабиётидаги одамийлик концепциясининг қирралари очиб берилган.

Яна ҳам муҳими, Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ижодида инсон талқини масаласи ўз санъаткорларининг дунёқараши билан, ислом дини билан вобаста ўрганилади. Инсон ҳилқати, унинг ахлоқий-ижтимоий вазифалари ҳақида баҳс юритилади. “...Инсонга бўлган қарашнинг ўз тарихи бор, — деб ёзади адабиётшунос М.Муҳиддинов. — Чунки ҳар бир давр мафкураси инсон талқинида ўзгача йўл тутган. Инсон одоби, вазифалари ҳам замонлар ўтиши билан ўзгариб турган. Шунга ўхшаш ислом дунёсининг ҳам инсон ҳақидаги ўз қарашлари бор. Бу қарашлар мусулмонларнинг муқаддас илоҳий китоби қуръони Каримда ва Ҳадиси шарифда ифодаланган. “Мусулмон шарқи адабиётини шунинг учун ислом динидан ҳоли ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди... Дарҳақиқат, Одам авлоди улуғ ва мукаррамдир. Унинг ҳилқатида раҳмоний руҳ ва моддийлик, яъни чор унсур — ўт, ҳаво, сув, тупроқ бирга мужассам бўлгандир”.²⁰

М.Муҳиддинов таҳлил ва тадқиқотидан аёнлашяптики, ислом назарида комил инсон ҳам шароит аҳкомига риоя этувчи, қуръони Карим ва суннат йўлидан юрадиган тавфиқли, тақводор, ҳалол ва инсофли одамдир. Аммо тасаввуф аҳли назарида комил инсон шароит билан бирга тариқат ва ҳақиқатни ҳам эгаллаган бўлиши

²⁰ Муҳиддинов М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси”. (“Хамса”ларнинг биринчи дostonлари асосида). ДДА, Тошкент, 1995, 11-бет.

керак. Яъни, риёзиёт йўлида инсон жон чекиб, тариқат мақомотларини босиб ўтмаган, дунё молу мулки, ўз нафси талаблари ва ҳатто вужуд ўзлигидан қутулмаган, илоҳий ишқ дарди билан ёниб, илоҳий асрор оламига етишмаган одамни комил дейиш мумкин эмас, дейди сўфийлар.

Аслида, комил инсон тушунчаси бир идеал. Комил инсон ҳақидаги тасаввур ва тушунчалар билан идеал инсон (орзудаги инсон) тушунчаси орасида яқинлик бор. Идеал инсон хусусиятлари (қўрқмас, қахрамон, ғайри табиий қудрати бор) бўлган оғзаки ижод намуналарида, қахрамонлик эпосларида, романтик усулда ёзилган бадиий асарларда ҳам тасвирланган. Аммо тасаввуф аҳли комилликнинг олий намунаси — комил инсон тимсоли деб ҳақли равишда ҳазрати Муҳаммад Расулulloҳни тилга оладилар.

Тўғри, инсон — бенуқсон эмас. Айниқса, дунё ва шайтоний нафс унинг руҳига кишан солиб, уни йўлдан оздириб туради. Шу боис камолот йўли бу — нафсни маҳв этиб, фоний қилиб маърифат эгаллашдир. Илоҳий маърифат кишида қанча кўп бўлса, у шунча ориф ва комилдир. Чунки, Аллоҳ таоло инсон қалбини ўз маърифатининг хазинасига айлантирган. Алишер Навоийнинг ёзишича, фақат инсон Аллоҳнинг илму ҳикматига ошно қилинган (“қилдинг ани орифи ул маърифат”). Фақат одамга маърифат ганжи ишониб топширилган. Бироқ инсон учун Аллоҳ илму маърифати хазинагина эмас, шу билан бирга илоҳий қудрат, илоҳий хусни жамол акс этган кўзгу ҳамдир. Зеро, дунёнинг ўзи Аллоҳ жамолнинг кўзгусидир, дейди Алишер Навоий. Тангри таоло яккаю ягона, азалий ва абадий борлик гавҳари кондир.

Тадқиқотчи Алишер Навоий талқинларини ғоят нозик ва ингичка сезим билан тушунтиради. Хусусан, Парвардигор ўз қудрати ва хуснини томоша қилмоқчи бўлди, “беадад кўзгу” керак бўлди ва одамларни яратди, дея таъкидлайди. — Дунё Аллоҳ қудрати камолини акс эттирувчи кўзу экан, дунёнинг катта-кичик ҳар бир ашёси, ҳодисаларида у намоёндыр, ҳамма нарса илоҳий “мазҳар” — боғлар, чўл ва гулшан, ою кўёшнинг чиройи шундан.

Ушбу қараш тасаввуфда ваҳдатул вужуд фалсафаси номи билан машҳур, дея тушунтиради тадқиқотчи. Бу фалсафага кўра, олам илоҳ кўзгуси экан, ҳаракату фаолият кўзгудаги нур тажаллиси туфайлидыр. Тажаллийнинг охирги нуқтаси эса — одам руҳи. Одам руҳи шу учун аслига, яъни Парвардигор ҳузурига қараб интилади.

• Ўша манба, 13-бет.

Бу ҳодиса тариқатдаги мақомот орқали содир бўлади ёки ишқ билан қўлга киради, — деб ёзади диссертант. Ишқ эса, аслида комил инсон сифатларидан биридир. Инсон ишқ орқали камол топади, маърифатга молик бўлади. Алишер Навоий инсоннинг камолоти учун ақл, билим, малака, тажрибани ҳам инкор этмаган. Ақл ва билим инсонга керак, ammo илоҳий ғайб асрори ишқ билан қўлга киради. Бу — тасаввуф таълимотининг ирфоний дунёқарашидан келиб чиққан хулоса.

Демак, шахс тушунчаси асардаги қаҳрамонлар табиати билан “муаллиф образи”да ҳамиша боғлиқликда намоён бўлар экан. Ҳоҳ тарихий ёки хоҳ замонавий мавзуда ёзилишидан қатъий назар, асардаги қаҳрамонлар талқини ижодкор онги-шууридан ўтиб юрак призмасида кечганлиги боис соф “шахсийлик” муҳрига эга бўлади. Яъни, ижодкорнинг субъектив нуқтаи назарлари ижтимоий воқелик, табиат ва жамият ҳодисалари билан омухталиқда тадқиқ этилгани боис объектив моҳият касб этади. Ана шу объектив маънонинг “субъектив” қарашлардан ўсиб чиқиши, униб равнақ топиши, гуллаши ва мева тугиш жараёнлари шахс концепцияси мазмунини ташкил этаётир. Шахс концепцияси масаласининг ҳар бир бадиий баркамол асардаги ўзига хос оригинал талқин маъноларини кўз-кўз қилиши билан баробар жамият тараққиётининг муайян босқичларида шаклланган инсон ҳақидаги тасаввур ва тушунчаларни ҳам тажассум этаётир.

Шу маънода шахс кенг қамровли категория эканлиги аёнлашмоқда. Хусусан, у барча жанрлардаги адабий асарларда воқе бўлади. Ўзлигини — мазмун-моҳиятини намоён этади. Адабиётшунос Ҳ.Каримов “Ҳозирги ўзбек насрида ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси” (70–80-йиллар) номли докторлик диссертациясида масалага шу тахлит кенг миқёсда ёндошади. “Ҳаётини жараёнда инсон характери турли воситалар таъсирида шакллана бориб, аниқ шахсга айланади. Шахс бу — табиат, жамият ва тарих томонидан ато этилган имкониятларнинг иложи борица тўлароқ рўёбга чиқарган, шунингдек, ана шу моҳиятлар мазмунини ўзида уйғунлаштира олган инсондир”.²¹

Кишилик жамияти эса шахснинг ижтимоий-сиёсий ҳаёт жараёнларида маънавий-интеллектуал, ахлоқий хислат-хусусиятларининг шаклланиш ҳамда намоён бўлиш тарихини ўзлигида мужассамлашти-

²¹ Каримов Х. Ҳозирги ўзбек насрида ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси (70–80-йиллар). ДДА, Тошкент, 1994, 2-бет.

ради. Ҳар бир жамиятда бўлганидек, бадиий асарларда ҳам замоннинг фалсафий-ахлоқий ғояларини ўз фаолияти орқали акс эттирувчи давр қаҳрамонлари масаласига диссертант асосий эътиборини қаратади. Турли даврларда адабиётнинг етакчи қаҳрамонлари саналган шахсларнинг юзага келишини ана шу омилларда кўради, кузатади, назарий умумлаштиришга интилади. Адабиётшунос Ҳ.Каримов тадқиқотида ана шу илмий-назарий концепция етакчилик қилади. Хусусан, шахснинг табиат-жамият ва ижтимоий-тарихий воқеликлар жараёнида тақдирланиши ҳамда замона зайлидан юқори туриши ҳодисаси таҳлил текширади. Бунинг учун XX аср шўро мафқурасидаги сўзсизлик, партиявийлик, воқеликни революцион тарғиб қилиш эътириш сингари принциплари давр ҳақиқатини, ўзбекистон адабиёти хусусиятларни ифодалашда нечоғлик монелик кўрсатганлигини таҳлил қилади. Аксинча, ҳаёт ҳақиқатлари холис ёритилган, инсонга шахснинг ўзи башарий қадриятдир, деган нуқтаи назар билан ёндошилган асарларда (“Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Кеча ва кундуз”, “Навоий”, “Жалолиддин Мангуберди” ҳ.к.) миллат тарихи идеаллаштирилган, хонлар-подшоҳлар, руҳонийлар, бойлар ижобий тип қилиб олинган, оддий меҳнаткаш халқ вакиллари етакчи куч сифатида тасвирланмаган, деган ғоявий андозалар билан қораланди.

Мустақиллик шарофати билан миллат ва ватан тарихига, буюк аждодларимиз ҳаёти ва тақдирига, бугунги воқеликка ёндошиш ҳамда ёритишда гўзаллик, эзулик, адолат ва ҳ.к. башарий қадриятлар бош эстетик меъзон сифатида қаралаётир. Бу борада ёзувчи қайси даврни қаламга олмасин, ижтимоий-сиёсий воқелик қаҳрамонлар феъли-фаолиятида ўз ифодасини топади, дейди. Бу жараён, жамият психологияси билан санъаткор дунёқарашининг уйғунлиги ҳосиласи сифатида бадиий-эстетик ҳодисага айланади. Бундан англашила-яптики, инсон концепциясини ўрганиш шахс ва жамият психологиясини омухта тадқиқ этиш демакдир; санъаткор онги-шуури ва дунёқарашидаги эврилишларни — ҳаёт ҳақиқати билан синтезлаш-тиришга эришиш маҳорати демакдир.

Шуниси эътиборлики, кейинги ўн беш йил ичидаги ўзбек на-срий асарларида қаҳрамон характерини яратишдаги умумий бадиий йўналишлар аниқланади.

Инсон концепциясининг янги типологик хусусиятларини кўрса-тиш орқали ёзувчиларнинг ижодий индивидуаллиги ёритилади. Хул-лас, кейинги йиллар ўзбек насрининг тараққиёт қонуниятлари ба-диий-эстетик тафаккурда акс этган ҳаёт ва қаҳрамон концепцияси-ни ўрганиш асосида ёритилади.

Кейинги йиллар ўзбек адабиётшунослик илмида ёрқин кўзга ташланаётган яна бир йўналиш бу — муайян ижодкорлар асарларидаги инсон концепцияси масаласи асосида давр хусусиятларини, яъни ижтимоий-сиёсий воқелик билан ҳукмрон мафқуранинг сўз санъаткорлари ижодига кўрсатган таъсири, онги ва дунёқарашидаги ўзгаришларни яхлит бирликда тадқиқ этишдан иборатдир. Бу жиҳатдан О. Акбаровнинг “Комил Икромов ижодида тарихийик ва замонавийлик” (Тошкент, 1997, НДА, 22 бет), Ҳ. Каримовнинг “Тарихий шахс ва бадиий образ” (Тошкент, 1999, НДА, 26 бет), А. Носировнинг “Тарихий ҳақиқат ва унинг бадиий талқини” (“Юлдузли тунлар” романи мисолида). Тошкент, 1999, НДА, 24 бет) номли номзодлик диссертацияларини таъкидлаш жоиз.

Тадқиқотчи О. Акбаров Комил Икромов бадиий-эстетик излавишларидаги тарихийлик ва замонавийликни ўрганар экан, шахс маънавиятининг шаклланишида Ватан туйғуси масаласини биринчи планга қўяди. Интеллектуал савиясининг юксалиши, башарий қадриятлар билан озуқланиши мисолида асарларининг жанр хусусиятларини белгилаб беришига, адабий маҳоратини тайин этишига тўхталади.

Янаям муҳими, Комил Икромов яшаб ижод этган мураккаб даврнинг ижтимоий-сиёсий муҳити, уларнинг ёзувчи ижодида объектив ва субъектив равишдаги намоён бўлиш хусусиятлари ёритилади. Шахс концепциясининг бадиий талқинларида замонавийик туйғуси ва тарихий ҳақиқат масаласи характерларнинг ўзига хос фикрлаш маданияти асосида очиб берилади. Ёзувчи ижодида шарқона колорит, миллий детал ҳамда ҳаётий муҳитнинг миллийлик хусусиятларини асослашдаги аҳамияти ёритилади.

Ҳ. Каримовнинг “Тарихий шахс ва бадиий образ” номли номзодлик диссертациясидаги илмий-назарий кузатишнинг диққатга сазовор томонларидан бири шундаки, бадиий адабиётда тарихий ижодкор шахс образига мурожаат қилишнинг ижтимоий-психологик ва эстетик омиллари аниқланган. “Ҳамза” романидаги шоир образи билан тарихий шахс Ҳамза ҳаёти ва фаолиятига оид фактик манбаларни, асарнинг сюжет хронологияси билан реал биографик хронологияни қиёслаб ўрганган.

Адабиётшунос А. Носировнинг “Тарихий ҳақиқат ва унинг бадиий талқини” (“Юлдузли тунлар” романи мисолида) номли номзодлик диссертацияси “Марказий Осиё тарихида сиёсий ақл-идрок билан маънавий жасоратни, диний дунёқараш билан қомусий билимдонликни ўзида мужассам этган буюк арбоб... Заҳриддин Бобур” ҳаёти

ва ижодини холис тадқиқ этишга бағишланган. Тарихий асарлар (“Юлдузли тунлар” ва ҳ.к.) ўтмиш ҳақида маълумот бериш билан чекланмасдан, уни бадиий жонлантириш орқали ўқувчини авлод-аждодлари яшаган замон ва макон, урф-одатлар, муносабатлар, ўзига хос қадриятлар билан таништиради. Роман ўзида тарихни ҳам, воқеликни ҳам чуқур инъикос этади. Зеро, “... тарихий роман шундай бир нуқтаки, унда фан сифатида бўлган тарих санъат билан қўшилишади, у тарихнинг тўлдирувчисидир...”²²

“Юлдузли тунлар” романида акс этган тарихни қадимги манбалар ва тарихий асарлар (“Бобурнома”, “Шайбонийнома”, “Музаққири ахбоб”, “Хумоюннома”, “Тарихи Рашидий”, “Абдулланома”, “Самария” ва ҳ.к.) асосида қиёсан ўрганеди. Романда тарихий шароитнинг бадиий талқини мисолида бадиий идрок ва ифода принциплари хусусида сўз юритилади. Тарихий ҳақиқатнинг қай даражада бадиий ҳақиқатга айланганини тадқиқ этиш жараёнида ёзувчи маҳорати кўрсатилади.

Кўринадики, инсон концепцияси бадиий асарнинг барча унсурларини ўз атрофига бирлаштириб, яхлит бир марказга муҷассамлаштирган ўқ илдиз ҳисобланади. Шу боисдан ҳам у адабиётшунослик илмининг доимий диққат марказида. Кейинги йиллар ўзбек адабиётшунослигида роман, қисса, ҳикоя, драма жанрларидаги бадиий кўркем асарларда инсон концепциясини бадиий-эстетик жиҳатдан тадқиқ этиш бўйича салмоқли самараларга эришилди. Уларда эстетик мезонларнинг янгиланиши, бадиий-эстетик тафаккурдаги ўзгаришлар, етакчи қаҳрамон ва унинг маънавий-интеллектуал дунёси, ижодий метод ва санъаткор индивидуаллиги, усубий изланишлар сингари қатор назарий масалалар ўрганилгани эътиборлидир.

Кўринадики, ҳар бир тарихий-ижтимоий даврда дунёқарашлар ўзгаргани сингари инсонга бўлган қарашларнинг, шахс феноменининг талқин хусусиятлари ҳам ўзгариб борар экан. Инсоннинг ижтимоий воқеликка муносабати ҳам замонлар ўтиши билан ўзгаради. Шу маънода, жамият тараққиётининг ҳар бир тарихий босқичларида шахс ва ижтимоий воқелик психологиясини вобаста ўрганиш, ундан фалсафий-ахлоқий умумлашмалар чиқариш ҳаётнинг талабидир, давр тақозосидир.

Ёш тадқиқотчи С.Матёқубов “Ҳозирги ўзбек ҳикояларида инсон концепцияси ва шахс бадиий талқини” номли номзодлик диссер-

²² Белинский В.Г. Танланган асарлар. Тошкент., Ўздавнашр, 1955, 145-бет.

тациясида мустақиллик даври ҳикояларида қаҳрамонларнинг маънавий-ахлоқий қиёфасини ёритишдаги бадиий идрок ва ифода йўсинлари таҳлил этилади. Қаҳрамонлар характери яратишдаги рамзий-мажозий тасвир усуллари кузатилади. Шахс ва умуминсонийлик масаласига алоҳида диққат қаратади. Ишнинг аввалги талқиқотлардан ажратиб турган фарқли жиҳатлари шундан иборатки, инсон концепциясининг ҳар бир адиб ижодида ўзига хос зоҳир бўлиши ўрганилади. Қаҳрамонларнинг маънавий-ахлоқий дунёсини акс эттиришдаги бадиий-эстетик изланишлар ёритилади. Зиддиятнинг туйғулар коллизияси, фикр-кечинмадаги ботиний кўринишлари аниқланиб, ўзига хос белгилари кўрсатилади. Инсон концепциясининг бадиий асар “юраги” сифатида ҳикоячиликда юзага келтирган етакчи тамойилари назарий жиҳатдан умумлаштирилади.

Демак, кейинги йиллар ўзбек адабиётшунослиги инсон концепцияси масаласини бадиий асарнинг барча унсурлари (сюжет ва композицияси, конфликт, услуби, тил хусусиятлари, санъаткорнинг бадиий тафаккур тарзи ва ҳ.к.) билан узвий алоқадорликда ўрганиш борасида сезилари самараларга эришди. Ушбу жараённи назарий жиҳатдан умумлаштирар эканмиз, унинг қуйидаги етакчи хусусиятлари бўриб кўзга ташланади.

Биринчидан, инсон концепцияси масаласини аввало, санъаткорнинг онги-дунёқарашидаги эврилишлар билан, адабий жараён психологияси билан, унинг етакчи тараққиёт тенденциялари билан узвий бирликда ўрганишга, назарий жиҳатдан умумлаштиришга интилиш устиворлик касб этди. Хусусан, инсон — жамият — табиат руҳиятини ёритишда шахсий тор субъектив қарашлар қобитига ўралашиб қолмасдан ҳар қандай масалага миллат ва Ватан манфаатлари нуқтан назаридан ёндошилмоқда. Шу маънода, хоҳ тарихий, хоҳ замонавий мавзу тадқиқ этиладими, унга биринчи галда миллатнинг ижтимоий-сиёсий, эстетик идеалини ўзида мужассамлаштирган ҳаракатдаги ҳодиса сифатида қаралмоқда, ўрганилмоқда.

Иккинчидан, бадиий характерлар муайян тарихий шароитда, аниқ конкрет ҳаётний муҳитда тасвирланар экан, ифодалаган мазмунига кўра, тарихийлик туйғусини йўқотмаган ҳолда жамият психологиясининг муайян ҳолатини тажассум этади. Шу жиҳатдан инсон ижтимоий алоқалар системасини ўз тақдири-фаолиятида мужассамлаштирган меҳвар ҳисобланади. Ана шу жараёнда инсон янги ижтимоий алоқалар, маънавий-интеллектуал рабиталарни ўз шахсида марказлаштирган, Ватан тарихини яратишга чоғланган бунёд-

кор, яратувчи ҳилқат сифатида гавдаланади. Зеро, шахснинг миллат ва Ватан манфаатларини ўзида тажассум этган қизиқиш ва майлларисиз, инсоннинг мақсад ва интилишларисиз, фаол бунёдкорлик фаолиятисиз ижтимоий системалар бўлган эмас, бўлмайди ҳам. Шу маънода, шахснинг бадиий концепцияси изчил реалистик тасвир маданиятига асосланган ижодий методнинг эстетик бойлигини, ўзига хослигини тасдиқлашга хизмат қилади.

Учинчидан, шахснинг бадиий концепциясига маданий, диний, тарихий ва ҳ.к. қадриятларни ёқлаш, ҳимоя қилиш, улуғлаш йўлидан бораётган ҳаракатдаги гўзаллик ҳодисаси сифатида қаралмоқда, ўрганилмоқда. Шу маънода, инсон онги-шуури, кўнгил маърифати ҳамisha жамиятнинг илғор-етакчи ижтимоий-фалсафий ғоялари билан тўйиниб, бойиб боради. Бу, демак, бадиий асарлардаги инсон концепцияси одамлар психологиясини ўзгартиришга, жамиятнинг маънавий-ахлоқий муҳитига таъсир салоҳиятига эга бўлган бетимсол куч. Инсон — эзгулик, гўзаллик, адолат ва ҳ.к. баъшарий қадриятларни ижтимоий фаолиятида устивор принципларга айлантирган беназир қадриятдир. Яъни, санъаткорнинг индивидуал ижодий методини, онги-дунёқарашидан сизиб чиқадиган нуқтаи назарини, услубини, бадиий-эстетик умумлаштириш принципларини, асарнинг жанр спецификасини, бир сўз билан айтганда, бадиий дунёнинг мавжуд объектив ҳамда идрок этилажак субъектив жиҳатларини бир нуқтага жамлаган кўзгудир.

Демак, инсон жамиятлар ҳаётидаги маънавий-ахлоқий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва ҳ.к. алоқаларни, турфа муносабатларни ўзида мужассамлаштирган баъшарий қадриятдир.

II-БОБ. АБДУЛЛА ОРИПОВ ЛИРИКАСИДА ТАРИХИЙ ШАХСНИНГ БАДИИЙ КОНЦЕПЦИЯСИ ДИНАМИКАСИ

Шоирнинг 1965 йили эълон қилган қалдирғоч “Митги юлдуз” мажмуасидаги “Муножот”ни тинглаб...”, “Альбомга”, “Асримиз одами” ва ҳ.к. қатор шеърлари, “Эҳтиёж фарзанди” номли адабий мақолалар, суҳбатлар, бадий публицистикадан таркиб топган тўплами (1988 йил) мундарижасини ташкил этган илк мақолалари гувоҳлик беришига кўра миллат тарихига, буюк аждодларимиз ҳаёти ва тақдирига қизиқиш Абдулла Ориповнинг ижодий изланишларида ғоят эрта кўз очди. Шу маънода, шоирнинг ижодий тақдири халқ ва Ватан ўтмиши, бугуни ва келажаги билан чамбарчас боғланиб кетганлигини англаймиз. “Инсон қалби” шеърида

*Инсон қалби билан ҳазиллашманг сиз:
Унда миллат яшар, унда тил яшар.
Унда аждод фахри яшайди сўзсиз,
Унда истиқомат қилади башар.²¹*

дейишлиги ҳам бежиз эмас. Халқнинг олис ўтмишига беписандлик, ҳурматсизлик, эътиборсизлик билан қараш асло мумкин эмас. Унда авлодлар юрагида миллий фахр-ифтихор, гурур туйғуларини ўстирадиган, юксак ватанпарварлик руҳида тарбияладиган миллат тақдири, тарихий ҳаёт тажрибаси, юксак маънавий-интеллектуал маданияти бор.

Кўринадики, шоирнинг дастлабки шеърлариданоқ ўтмиш воқелиги, халқнинг буюк фарзандлари ҳаёти ва тақдирида бугунги кунимизнинг ҳаётбахш, инсонсевар тамойилларини, маънавий-ахлоқий асосларини, интеллектуал пойдеворини кўради. Шу маънода, Абдулла Орипов шеърлятида акс эттирилган миллат ва Ватан тарихи саҳифалари ёлғиз адабий-бадий жиҳатдангина қизиқиш уйғотиб қолмайди. Янаям муҳими, илмий-тарихий йўналишда ҳам катта нуфузга эга.

*Менинг кўз ўнгимда жонланар тарих,
Ғамлардан тўқилган шу кўҳна олам.*

²¹ Орипов Абдулла. Эҳтиёж фарзанди. Адабий мақолалар, суҳбатлар, бадий публицистика. Тошкент, 1988, 2-бет.

*Асрлар бирма-бир ўтар ва ахир
Юксалар қаршимда энг бахтли одам.²⁴*

Ва лекин “Асримиз одами” шеърининг лирик қаҳрамони ана шу бахтли одамнинг ҳолатидан мамнун эмас. Тўғри, у ҳамиша ҳаракатда, асло тиним билмайди. Фаолияти қадриятлар яратишга қаратилган. Унинг кўнглида маънос дилгирлик, маҳзун ўқисиклик бор. Негаки, бахтининг ёнида гами кўринар, гами кўринади бахтида унинг. Гарчанд, билагида кучи етарли эса-да, ортидан бойлик эргашса-да, унинг чеҳрасидан ташвиш аримас. Хузур-ҳаловатидан ажралиш сабаби нечун

*У нима истайди? Шону-шавкатми?
Юлдузлардан баланд. Кундан пурзийё.
У нима истайди? Тенгсиз қудратми,
Оёғи остида ётсинми дунё?!*

О, дўстлар, саволнинг йўқдир кераги, дейди лирик қаҳрамон. Зеро, буткул олам унинг атрофида айланишини ҳам истамайди, йўқ. Унинг юрагида орзу-армонлари мўл. Ва лекин, улар кўз очиб парвозга интиқ, илҳақ. Лирик қаҳрамоннинг замондоши – ХХ аср одами ўзини бахтли санолмайди. Бу чархи гардундан мил-мил одамлар ўтди. Яна ўтиб, олис йўқликлар сари кетиб бораяпти. Уларнинг изи узилмайди. Энг аянчлиси, улар энг оддий бахтдан ҳам йироқ. Ягона орзуси парча нон топиш. Энг буюк армони озод яшамоқ.

Ана шу ҳолатда – лирик қаҳрамон эътирофи ва иқрорида шоир эстетик қарашларининг мағзи кўз очмоқда. Абдулла Ориповнинг олис ўтмишга мурожаати, халқ тарихининг мунгли саҳифаларини варақлаши орқали айтмоқчи бўлган бош муддао – теран фикр аёнлашмоқда. Бу кўҳна дунёдан лак-лак одамлар ўтиб бормоқда. Замонлар оша ошини ошаб, умрини яшаб кетмоқда. Эндичи, энди:

*Ўзи банди бўлган олам устидан
Ҳоким бўлмоқни у истар ягона.*

²⁴ Орипов Абдулла. Митти юлдуз. Шеърлар. Тошкент. «Ўш гвардия», 1965, 9-бет.

Сиртдан бахтлидек кўринган одам аслида ўта бахтсиз бир кимса. Боиси унинг эрки ўзида эмас. Озод яшаш ҳуқуқидан маҳрум. Ана шу образ ўз замирига ғоят теран маъноларни мужассаамлаштирган. Қоса тагидаги нимқоса тарзида айтилаётган тагдор маънодорлик А.Орипов шеърига кучли ботиний куч-қувват, парвоз шиддати ато этган. Поэтик туйғунинг ҳарир нозиклиги ҳамда ижтимоий воқеликка нисбатан аналитик таҳлилий муносабат шеърга теран ижтимоий мазмун бағишлаган.

Аслида, мазкур нуқтаи назар Абдулла Ориповнинг адабий-эстетик қарашларидан озуқланади. Унинг рангин маъно жиҳоларини ўзида акс эттиради. Абдулла Орипов “Виждоний бурч” мақоласида ёзади: “Асримиз ғоявий курашлар ғоятда қизиган аср бўлиб тарихга кираётир. Ижодкорларимиз буни ҳамиша теран ҳис қилмоқлари керак. Асарларимизда бадий шакл изланишлари интиҳо билмаслиги мумкин. Бироқ адибларимизнинг ғоявий-эстетик нуқтаи назари ҳамиша собитлигича қолади. Тарих ҳодисаларига башарий қадриятлар нуқтаи назаридан қараш, соғлом гуманизм, олижанобик, дўстлик туйғуларини тараннум этиш – бугунги ижодкорларимизнинг ҳам актуал вазифаларидан ҳисобланади”.²⁵ Абдулла Ориповнинг илк шеърларида кўринган мозийга муносабат, буюк аждодларимиз ҳаёти ва тақдирини ёритишга интилиш юксак ватанпарварлик, миллатсеварлик руҳи билан, инсон шахси ва шаънига нисбатан беқийс меҳр-муҳаббат туйғулари билан йўғрилган. Миллатнинг қадри, Ватан туйғуси Абдулла Ориповнинг илк шеърларидаги тарихга муносабат орқали бўй кўрсатган ҳислат-хусусиятдир. Шу маънода, шоир “Асримиз одами”, “Муножот”ни тинглаб...” шеърда илгари сурган ғоянинг янада кўламдор бадий талқинини “Альбомга” шеърда кузатишимиз мумкин.

*Тарих бизлар учун жангга кирганда
Нима керак яшаш ўргимчак мисол.
Озодлик йўлига ғов бўлганларга
Найзадай санчил-у, тезроқ бўла қол.*²⁶

²⁵ Орипов Абдулла. Виждоний бурч. “Ёшлик” журн., 1985, 10-сон, 3-бет.

²⁶ Орипов Абдулла. Танланган асарлар. Тўрт жилдик. 1-жилд. Шеърлар ва дос-тонлар. Тошкент., Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000, 46-бет. (Ушбу нашрдан олинган мисолларда жилди ва саҳифаси кўрсатилмади).

Шоирнинг дастлабки шеърларида халқимиз тарихига муносабат орқали зоҳир бўлган шахс эрки, миллат озодлиги ва Ватан ҳуррияти масаласи асарлари ҳаётийлигини, поэтик кредосини, яъни маслак-эътиқодини белгилаб берган. Олис мозий саҳифаларини варақлаш, аждодлар ҳаётини эслаш – А.Орипов лирикасида инсон кадр-қимматини баланд кўтариш, юксак маънавий-ахлоқий ҳислат-фазилатларни улуғлаш, ҳуррият – энг олий башарий қадриятдир, деган ижтимоий-фалсафий мазмун қирраларини ёритишга қаратилган. Альбом – шоир талқинида рамзли маъно касб этган. Хусусан, юзлаб шоир ётган қабристон аро кўймоқдаман мен ҳам қалбимни, дейди лирик қаҳрамон. Ўш қалбини альбомга дафн этган Байрон ҳам гулга чўмиб ётибди. Олмоннинг ҳассос шоири Генрих Гейне ҳам Рейн дарёси бўйларидан етиб келган. Унинг ёниқ, оловли шеърларини гўзал Лорелея тин олиб тинглайди. Г.Гейненинг бир қўли севиклиси Амалия томон узатилган. Ушбу альбомга кўмилган ҳар бир ижодкор ўз дардини айтиб бўзлаган. Юзлаб шоир ётган шу альбом ичида мен ҳам қалбим учун қабр қазийман, дейди лирик қаҳрамон. Ҳали из тушмаган оппоқ вараққа у ҳам ўз дардини ёзади. Аммо, кеча кўрган тушимни эмас, хур Ватан сўзини ёзаман, дея қатъий позициясини, маслагини англатади.

*... Зотан, юрт ҳурлиги ўзи мен учун
Барча шахсий ишдан кўра шахсийроқ.*

Зотан, шўро салтанатининг зуғуми, исканжаси остида мутеликка маҳкум этилган Ватан ҳуррияти ҳар қанақа юмушлардан ҳам устун. Ватан ҳуррияти миллионлаб миллатдошларининг ҳам асрий орзуси; йиллар мобайнида юрак-юрақларига чўккан тоғдай зил дард. Лирик қаҳрамон ватандошларини замон дардини чуқур ҳис этишга даъват қилади. Зеро, тарих саҳни – бу миллион-миллион эрксеварларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқларини пойдор этиш учун, Ватан мустақиллиги учун муттасил жанглар кечган кураш майдонидир.

*Ҳуррият шундайин эзгу сўздирким,
Унинг замирида энг олий қисмат.
Унда мен ахтарган энг порлоқ Инсон,
Унда мен истаган синмас ҳақиқат.
Ҳур Ватан сўзини ёзим альбомга,
Сен унга боқмагин бир эрмаксимон...*

“Адолатга раҳна солувчи ҳар қандай кучга қарши кураш ҳар бир инсофли кишининг бурчидир. Хуррият ҳақидаги гап, шубҳасиз, инсоният қисмати ҳақида, яхшилик ва ёмонлик, разолат ва олижаноблик, зулмат ва нурнинг кураши ҳақидаги гапдир”²⁷, — деб ёзади Абдулла Орипов. Ушбу нуқтаи назар шоир эстетикасида эрк ва зулм, хуррият ва залолат ўртасидаги муросасиз кураш мазмунини англатади. Юқоридаги сатрлардан англашилаётирки, шеър курашчан ҳаётсеварлик руҳига эга бўлиши учун башарий қадриятларни ёқлаши, ҳимоя қилиши лозим экан. Ана шу хусусиятларига кўра шеър конкрет замон ва макон билан боғлиқ тарихийлик туйғусини шакллантирар экан.

“Альбомга” шеъри ўқувчи кўнглида юксак ахлоқий-интеллектуал фазилатларни тарбиялашга қаратилган мазмуни билан ҳам эътиборлидир. “Муножот”ни тинглаб...” шеърда эса ана шу тарих туйғусининг янги бир қирраси бадий тадқиқ этилади.

*Эшилиб, тўлғониб ингранади куй,
Қайлардан туғилмиш бу оҳу фарёд.
Ким у йиғлаётганг Навоиймикин
Ва ё май куйчиси Хаёммикин, дод!*

Лирик қаҳрамон мумтоз шарқ мусиқасининг дурдоналаридан “Муножот” куйини тинглаш баробарида сеҳрли оҳанглр наҳрига ғарқ бўлади (“Нега тилкалайсан бағримни, оҳанг. Нечун керак бўлди сенга кўз ёшим”). Эшилиб, тўлғониб инграган куйнинг андуҳларга ботганлиги, фарёдларга йўғрилганлиги уни ўйга толдиради. Совуқ симлар, куй замирига шунчалар ғам яширинганлигидан тонг қотади. Куй оҳанглари кўксига ҳанжардек ботади. Юрагини тилка-пора қилиб ўртади. Дунёда шунча ғам борлигидан ёқасини ушлади. Куй дегани шунчалар ҳаётий изтиробларни, мил-мил одамлар дардини ўзида мужассамлаштира олганлигидан лолу беҳол қолади. (“Ғар шул эшитганим бўлмаса рўё сен бешик эмассан, дорсан табиат, Сен она эмассан, жаллодсан, дунё”).

Олис ўтмишдан аждоқларнинг эрк учун, озодлик учун курашарда кечган ҳаёт саҳифалари билан баробар мунгли куйлари ҳам бизга мерос. Бугунги ёруғ кунларимиз ўз-ўзидан юзага келиб қолмаганлигининг шаҳодатидир. Шоир шеърининг бадий салоҳияти

²⁷ Орипов Абдулла. Эҳтиёж фарзанди. Адабий мақолалар, Сухбатлар, бадий публицистика. 12-бет.

ҳам шундаки, халқнинг эрк-озодлик учун кураш йўли нақадар машаққатли, қонларга ғарқ кечганлигини куй ботинига сингдиришга эришган. (“Эшилиб, тўлғаниб ингранди куй, Асрлар ғамини сўйлар муножот”).

Бадиий талқинга кўра, олис ўтмиш шундай бир руҳоний ватанки, унда халқнинг эрк-озодлик ҳақидаги эзгу орзу-армонлари яшаб келаётир. Яна халқимизнинг аламли кечмиши, йиғиларга кўмилган қора кунлари ҳам бўй кўрсатиб турибди. (“Бахтни куйламоққа анча моҳирман, ғамни куйламоққа тилларим тугун”, “Мен тортган ғамни ҳам бир-бир санасам, Ўлик фиръавнлар кетарлар сапчиб”).

Зулм-истиблод халқимиз бошида қанчалик тегирмон тошларини юргазмасин, буюк яратувчилик фаолияти миллатнинг башариёт тарихидаги ўзига хос бетакрор ўрнини тайин этиб келмоқда. Халқимиз бугунининг келажак билан боғловчи робиталар айнан шу бунёдкорлик ижодидан ҳаёт сувларини ичади.

*Тарих деб аталган қисмат бу, ахир,
Қошида юзтубан ҳаттоки худо.
Кимни у камситиб, этмаган таҳқир,
Кимни у юртидан қилмаган жудо...
Минорлар эмас бу — фалакка қасам,
Қасоскор боболар кечмишлар санчиб.*

(1.131)

“Эҳтиёжсиз шеър ёзилмайди,— дейди шоир “Шеър—заковат” мақоласида.— Демак, тарихга ҳам ўз-ўзича мурожаат қилинмайди. Шоирнинг тарихга таяниш сабаби бирон сатрида очилиши керак. Шеърнинг бугун ҳамда келажакка хизмат этишдаги сири ҳаётийлигида. Бу — тарихий ҳақиқатнинг курашчан шакли. Чунки шеър ҳайкал эмас, ўзининг доимий ҳаракатига эга. Тарихий бисотнинг бугун ҳамда келажакка хизмат қилишининг сабаби мана шу ҳаракатдадир”.²⁸ Кўринадики, мозий воқелиги беназир башарий қадрият ҳисобланмиш Инсоннинг эрки, маънавий-интеллектуал камолоти билан боғлиқ бўлган тақдирдагина тарихийлик мақомига эга бўлар экан. Халқимиз тарихининг ҳар бир ижтимоий-сиёсий тараққиёт босқичларидаги миллат ва Ватан манфаатлари билан боғлиқ ҳаётий мазмундан тарихийлик туйғуси балқиб турар экан.

Шуниси эътиборлики, А.Орипов шеърларида ўтмиш воқелигининг майда иқир-чиқирларига, тафсилотларига диққат қаратмай-

²⁸ Орипов Абдулла. Эҳтиёж фарзанди., 123-бет.

ди. “У воқеа бундай бўлган эди”. “Анови жангу жадаллар шу тарихқа кечган эди”, дея хронологияга берилмайди. Бу тахлит муфассаллик тарихчилар фаолияти учун хос. Шоир эса, тарихчи-солномачи эмас. Устоз Ойбек “Адабиёт – бу тарих, тарих – бу адабиёт”, деб бежиз айтмаган. Абдулла Ориповни сўз санъаткори сифатида олис ўтмиш воқелиги орқали бугуннинг ижтимоий, маънавий-ахлоқий масалаларига жавоб излаш кўпроқ қизиқтиради. Шоирнинг “Арманистон”: “Баҳор”, “Ўзбекистон”, “Қарши кўшиғи”, “Сароб”, “Авлодларга мактуб”, “Қонли кўйлак”, “Отелло”, “Юзма-юз”, “Альбомга”, “Пушкин”, “Ўзимни мозийнинг бағрига урдим”, “Хатолар”, “Кенглик нуқтаси”, “Йиллар армони”, “Зардушт сўзи”, “Ўзбек онаси”, “Ватан” ва ҳ.к. ўнлаб шеърларида эзгулик ва разолат, адолат ва қабоҳат, нур ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик, гўзаллик ва хунуклик сингари азалий ва абадий кураш саҳифаларини кўради (“Бу кўҳна дунёни тинч кўрмадим ҳеч, аҳиллик бир ёнди, кураш бир ёнда”).

“Ўзимни мозийнинг бағрига урдим ва шу он шукрона айтиб қайтдим мен”, – дейди саккизлигида. – Кимдир кўрмай кетган бахтни мен кўрдим. Кимдир айтмай кетган сўзни айтдим мен” (1-жилд, 128-бет). Бу – халқнинг эзгулик, адолат, гўзаллик сингари башарий қадриятларни улуғлаб яратган бунёдкорлик фаолиятининг ёруғ саҳифаларидир. Бу – ватанпарварлик, инсонсеварлик, эътиқод, қаҳрамонлик ва ҳ.к. сўнмас, сарғаймас ойдинлик йўлларида. Халқ ва Ватан ўтмиши қадар буюк боқий қадриятларни бағрига босади. Уларнинг бугунги кунимизга ҳамда миллат келажагига даҳлдор комиллик ҳислат-хусусиятларини алқайди. Иллатлардан ёзғиради. Абдулла Ориповнинг мозийга қадалган поэтик нигоҳи бетакрор ва ўзига хос. Унинг моҳияти шундан иборатки, халқимиз ҳаётидаги ёруғлик ёнида қоронғуликни, адолат ёнида ҳақсизликни, эрка интилган нузли майллар бошида қилич яланғочлаган зулм-истибодни кўради. Уларнинг боқий курашидан ибрат ва сабоқлар олади. Илло, шоир учун мозий – бу ибрат ва ҳикмат мактабидир. Шу манода инсоннинг эзгу майллари осонлик билан восил бўлиб қолмайди; ҳақ йўли текис, ойдин эмас. Адашишлар, тўсиқлар, зарбалар, йўқотишлар – ҳақиқатнинг юзага чиқишига монелик кўрсатиб келган ёвузлик белгиларидир.

*Дунё ҳам бир вақтлар мамонт талашиб,
Адашиб кетганди йўлидан мендай...*

*Спартак бўлиб сўнг ҳаққин талашди,
Зевс сиймосида ахтарди ўрнин.
Мангу экзотика — Римни у қурди,
Бироқ тийолмади кўзда ёшини.
Юрагига Цезарь найзасин урди,
Чингизхон чуқмори ёрди бошини.* (1.61)

Ушбу сатрлар “Юзма-юз” шеъридан. Улардаги поэтик образга сингдирилган мазмун шоирнинг мозийга муносабати ҳамиша такомиллашиб, ривожланиб борганлигидан далолат беради. Хусусан, “Ижодкор тарихий шахс ҳаёти билан боғлиқ майда тафсилотларга эътибор бермаслиги ҳам мумкин, — деб ёзади А.Орипов “Шеър — заковат” мақоласида. — Менимча, ижодкор тарихий шахсга мурожаат этганда, биринчидан, ўша шахсни, иккинчидан, нима сабабдан унга эътибор берганлигини билиши керак”.²⁹ Шоир юқоридаги сатрларда ҳам ўз ижодий принципига содиқ қолади. Хусусан, ҳар бир детал теран ҳаётӣ мазмунни ёритишига кўра бетакрор поэтик образга айланади (Мамонт, Спартак, Зевс, Рим, Кўз ёши, Найза, Чуқмор ва ҳ.к.). Улар чуқур психологизми, ишонтирувчан қуввати, самимий ва ҳаётӣлиги билан туйғулар талқинида теран реалистик ифода маданиятини юзага келтиради.

Мозий воқелигини жонлантирувчи ҳар бир детал, ажодлар шахсияти, ижтимоӣ муҳит тасвиридан шоир ҳамиша гуманистик мазмун, юксак инсонсеварлик ғояларини излайди, топади ва эҳтирос билан ифодалашга эришади. Ана шу инсонга бўлган чуқур меҳр-муҳаббат, гуманистик руҳ шоир шеърларига халқчиллик ва ҳаётӣлик бағишлайди. Зеро, халқона ҳикмат, фалсафӣ бадий умумлашмалар инсон шахси ва шаънини мудофаа қилиши, улуғлаши жиҳатидан психологик тасвирнинг гўзал намуналаридир. “Одамзод борки, авлод-аждоди, ватаннинг тарихини билишни истайди, — дейди муҳтарам юртбошимиз И.А. Каримов “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” номли мақоласида. — Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади. Тарихий хотираси бор инсон — иродали инсон”.³⁰

Абдулла Орипов лирик қаҳрамонининг тарихий ҳақиқатни англаш, тушуниш ҳамда тушунтиришда ўз илғами, ўз йўли бор. Бу — олис ўтмишнинг қоронғу саҳифаларидан нур-ёруғликнинг топа

²⁹ Орипов Абдулла. Эҳтиёж фарзанди. 124-бет.

³⁰ Каримов Ислоҳ. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. “Миллий тикланиш”, 1998, 18 август, 2-бет.

билиши ва қўра олишида зоҳир бўлади. Бу аслида, туркий улуснинг юрагида ёнган эрк-хурриятга интиқ орзу-армонлар шуъласидир. Бу, энг оғир, мутелиқда кечган йилларда ҳам эзгулик, яхшилик уруғини кўнгилларда тарбиялаган адолат ғоялари эди. Халқимизнинг ватанпарварлик, қаҳрамонлик, фидойилик учун сафарбар этилган тафаккур нурлари эди. (“Асрлар шундайин тентиб ўтдилар, Ер узра ҳукмрон ғам бўлди фақат. Қимларки яхшилик донин экдилар. Ёмон деб ном олди ўзи оқибат”).

Шоирнинг сўзлари қалб қийноқлари, аччиқ азоблар, изтироблар мевасидир. Шу боисдан ҳам ҳар бир сатр ботиний психологизми билан ўқувчи шуурини миҳлаб олади. Кўнгилларни ҳамроз, ҳамдарад этади. Зеро, сўз-образлар сатрларга синғдирилган теран тафаккур замиридан бўртиб чиқади. Кўз очади. Шу жиҳатдан биргина “Туркистон болаларига” шеърисидаги миллат тарихига мурожат мазмуни характерлидир.

*Тарихингиз шундоқ узоқ, жангу-жадал деса ҳам бор,
Босқин ҳам бор, тошқин ҳам бор, касбу амал деса ҳам бор.
Бобур бўлиб сўрадингиз қўни-қўшни дунёларни,
Машраб бўлиб кездингиз гоҳ қашқир юрмас саҳроларни.
Ўт кетсин у қаро кунга — бировларга қул бўлдингиз,
Шарқу ўрбнинг ўртасида оёқости йўл бўлдингиз.
Бироқ иймон нури доим оқиб турган қонингизда,
Ўзингиз ҳам сезмагансиз, бир гавҳар бор жонингизда (ПП, 224)*

Абдулла Орипов шеърларидаги тарих туйғусининг ўзига хослиги шундаки, сўз-образлар ҳамда образли ифодалар (жангу жадал, босқин, касбу амал, қўшни дунёлар, қашқир юрмас саҳролар, оёқости йўл, иймон нури ва ҳ.к.) кўнгилда кечаётган ҳиссиёт ҳаракатини, изтиробли туйғулар тўлқинини суратлантиради. Шу тариқа А.Ориповнинг ўзига хос тафаккур табиатини, образли фикрлаш тарзини белгилаб берувчи қатор поэтик образлар (юлдузлар таъми, она ер тафти, мозий ҳаёли, ўтмиш ёди ва ҳ.к.) яратади. Бу тахлит поэтик образ яратиш маҳорати, сўз-образларни юзага келтириш усуллари А.Орипов бадииятининг ўзига хос хусусиятини белгилаб беради. Шу боисдан ҳам шоирнинг поэтик лугати ниҳоятда бой. У ҳар гал янги-янги маъноларни англаштириш баробарида яна оҳорли ҳиссий рангбаранглик ҳамда теранлик, серқатлам мазмундорлик касб этмоқда.

Миллат тарихи, буюк ажодларимиз ҳаёти ва тақдиридаги ҳар бир қадам биз учун ибрат-сабоқлар сифатида ҳам маъноли. Хусусан,

аждоларимизнинг хатолари ҳам бугунги ворислари учун ҳикмат қасб этади. Яъни, уларнинг билиб-билмай йўл қўйган янглиш ҳатти-ҳаракатлари, лафзи-калималари, отган одимлари бугунги насларни яшашга ўргатади. Хусусан, “Хатолар” шеъри шу жиҳатдан муҳим. (“...Хато қилган бўлсам кечиргин болам, Юз йил давомида чўзаверма, бас. Кўриб турибсан-ку, мен оддий одам, Наполеон эмасман, Темури ҳам эмас”).

Наполеон ва Амир Темур шахси ва фаолияти билан боғлиқ ифодалар, сўз-образлар ҳамда тушунчалар (Ватерлодаги хато, қайтган омад, пайғамбарлар қасоси, осийлар боши, таъна тошлари ва ҳ.к.) ўзи ифодалаётган маънодан кўра янада кўламли мазмун ташияпти. Хусусан, улар ҳар икки жаҳонгир фаолиятидаги хатоларни англатиш билан баробар катта бир тарихий воқеалар, кечмишлар, тақдирлар ҳақида тасаввур берувчи кечинмалар манзарасига ҳам айланяпти.

Ёхуд, “Темур боғлари” шеъридаги боғ, дарахт, майса, минг кўзли юлдуз, боғи шамол, боғи беҳишт, ниҳол, оёғин гарди, чаман, чашма ва ҳ.к. тушунча ва образлар луғавий маъносидан кўра кўламли мазмунни ифодалашни жиҳатидан ҳам нуфузlidir. Олис мозийнинг талотум йилларида аждоларимиз буюк бунёдкорлик фаолияти билан машғул бўлганлигини, юртини обод, кўнглини чароғон этиб яшаб ўтганлигини англатади. Дов-дарахтлар, ўт-ўлану майсалар, ёмғир ва ҳ.к. табиат хоссалари ҳам тириклигимизнинг узвий бир бўлагига, ҳаётимиз мазмунига айлангани боисидан ҳам шуқуҳли, фарахли, сурурlidir.

Темурдек зотнинг-ку қайтмоғи гумон,

Лекин не бўлса ҳам изи қолибди.

Қанча чеврилмасин, кўҳна бу жаҳон,

Боғи, иморати, сўзи қолибди.

(ПП, 169)

Ушбу сатрлардаги поэтик образлар (из, сўз, боғ, иморат ва ҳ.к.) шоирнинг олис мозийни, аждоқлар тақдирини поэтик ифода этишдаги ижтимоий-ахлоқий идеалидан, эстетик принципларидан бохабар этишига кўра ҳам жиддий қизиқиш уйғотади. Из – бу шунчаки қадам белгилари эмас; сўз – ҳар кунини ҳар сонияда лафзимиздан кўчган нутқ ҳам эмас; боғ – шунчаки дарахтзорларни англатган тушунчадан йироқ. Улар буюк бобомиз Амир Темурнинг азми-шижоати билан бунёд этилган гўзалик, боқийлик, ҳаёт-

севарлик нишонларидир. Айнан ана шундай ўринларда шоир талқинидаги тарихий шахс ҳаётининг фалсафий саҳифалари ёришади. Айнан шундай лаҳзаларда Абдулла Ориповнинг олис мозий воқелигини фалсафий идрок этишдаги, инсоннинг ҳаётдаги ўрнини суратлантиришдаги ўзига хос бадиий тафаккур табиати аёнлашади.

“... Амир Темур ким эди? У биринчи навбатда улуғ бунёдкор шахс эди. Самарқанддаги обидаларни, Шаҳрисабздаги ёдгорликларни ким қурди? Туркистондаги Яссавий мақбарасини ким тиклади? Амир Темур ва унинг авлодлари замонда Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон худудларида амалга оширилган ободончилик, меъморчилик ишларини айтмайсизми? Ким “Куч—адолатдадир” деган оламшумул, теран ҳикматни ўз фаолиятига асосий тамойил қилиб олди?.. Давлат, салтанат, жамият бошқарувига оид мумтоз асар — “Темур тузуклари”ни ёзган ким? Умуман, кишилик тарихида ана шундай йўналишда асар битиб қолирган бошқа ҳукмдор борми ўзи? Бу ерда гап, муҳими, уларнинг ўз даврида келажак авлодлар учун қолдирган салмоқли мероси, ижобий ишлари, керак бўлса, умумжаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаларини қадрлаймиз”.¹¹

Юқоридаги шеърлар (“Темур боғлари”, “Хато”, “Қарши қўшиғи”, “Ўзбекистон”, “Халқ” ва ҳ.к.) мисолида кузатилганидек, Абдулла Ориповнинг лирик қаҳрамони олис мозий воқелиги ҳамда буюк аждодларимиз ҳаётидан юксак маънавий-интеллектуал, ахлоқий маданият туйғуларини, ҳаётга бўлган доно нуқтаи назарлар ёруғлигини ўқийди. Бу — тарихнинг чўтир ва чўнқир сўқмоқларидан не-не машаққатлар билан ўтган халқ ҳаётининг ҳикматларга йўғрилган тажрибасидир. Абдулла Орипов лирик қаҳрамонининг фикрлаш тарзида намоён бўлган юксак тафаккур ва туйғулар маданияти — бу халқимизнинг маънавий-интеллектуал бойлигининг самараларидир. Бу нарса, шубҳасиз, шоирнинг ҳаётга, мозийга, аждодларимиз тақдирига нисбатан теран фалсафий нуқтаи назарини белгилаб бермоқда. Айнан шу нуқтада шоир шеърлятидаги нурга илҳақлик, нур-ёруғликни соғиниш туйғулари кўз очаётир. Ана шу соғинч ҳиссида мозий воқелигининг янги-янги талқинларига эришади. Оҳорли кечинма-туйғуларнинг теран тафаккур булоқларидан сув ичаётганини ҳам ҳис қиламиз.

“Бобур ҳақида кичикроқ бир шеър ёзганман, — дейди А.Орипов “Шеър — заковат” мақоласида. — Бобур, албатта, аждод сифатида менинг ҳам дилимда яшаб келарди. Бобурга XX асрда ҳам ўз салта-

¹¹ Каримов Ислом. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. “Миллий тикла-ниш”, 1998, 18 август, 2-бет.

нати соя солиб турибди. Шу сабаб, мен унинг шоирлигини қаламга олдим. “Мўмин Мирзо”да ҳам, чамаси, ўтмишдан ибрат ва замонга қиёс қидирганман”.³² Демак, ижодкорнинг мозий воқелигига ҳамда тарихий шахсга муносабатида нияти аниқ бўлиши зарур экан.

*Ҳазрат Навоийнинг назари тушган,
Юрагида балки шеър қони жўшган,
Фунчадек қалбида оҳи увишган
Мўмин Мирзо укам, сени ўлдирдилар.*

(П, 199)

Абдулла Ориповнинг атоқли аждодларимиз ҳаёти ва тақдирига адоқсиз қизиқиши бугунги воқелигимизнинг шоир юрагига солган титроқлари, ўй-ташвишлари самарасидир. Хусусан, бугунги воқелигимизда кечаётган ижтимоий-ахлоқий масалалар ечимини изларкан, аждодларимиз тақдиридан уларга жавоб топгандек бўлади. Чунончи, Мўмин Мирзо кўлига тилладан занжир солишган. Бу шаҳзода йигитга ҳурмат белгиси эмас, йўқ. У қабоҳат, таҳқир белгиси. Не қабоҳат, ёш ўсмирга салтанатнинг ҳеч қандай даҳли йўқ эса-да, бошини танидан жудо этдилар. Бу ёвузликнинг тантанаси; Ўз қалбини кафанлаб ёпган билан баробар. Бадиуззамон ўз ўглининг дарди-фироғида дод деб оҳ чекади. Ва лекин, қилмиши қон тўкиш, заҳар ичириш бўлган қотиллар ҳамон тирик. (“Сен-ку йўқсан, аммо қотиллар яшар, Ҳамон гўдакларга қилич қайрашар. Қачон пок бўларкан булардан башар, Мўмин Мирзо укам, сени ўлдирдилар”).

Абдулла Орипов шеърлари сирти тўлқинли, туби-ботини долғали уммонни эслатади. Шоир лирик қаҳрамонининг индивидуал бетакрорлиги шундаки, у беҳад ҳаётсевар, инсонпарвар. Ёруғ ҳаётни, нашъали тирикликни зулматга кўймоқчи бўлганларга, зулмкорликни ўз аъмолига дастак қилиб олган кимсаларга нафрати чексиз. Фикрлар, кечинмалар жунбуши ғайри инсоний қилмишларга қарши бош кўтарали. Ҳаётни гўзаллаштиришга, жамиятни поклашга, инсонни комиллаштиришга қарши ҳар қандай иллатлар, зулм кўринишлари лирик қаҳрамоннинг ғазабига дучор бўлади. Ана шу юксак гуманистик ғоялар шоир шеъриятидаги гўзаллик концепциясининг мағзини ташкил этади. “Алишер”, “Аллома”, “Алишернинг онаси”, “Бобур” ва ҳ.к. шеърларида шоирнинг ҳаётга бўлган ўзига хос муносабати бор. Эзгу ва қутлуғ тарихийлик

³² Орипов Абдулла. Эҳтиёж фарзанди. 127-бет.

туйғуси шоир юрагида доимо яшаб келаётгани боисидан муайян бир кичик туртки сабабли шеърларга кўчиб ўтган.

“Шоирнинг халқ учун айтадиган гапи бўлмоғи зарур, — деб ёзади Абдулла Орипов “Шеър — заковат” мақоласида. — Тарихга тарих бўлганлиги учун мурожаат қилиш фойда келтирмайди. У бизга бугун ҳамда келажак учун керак”.¹¹ Демак, ижодкорнинг олис мозий воқелига мурожаати бугунги маънавий-ахлоқий ҳаётимиз талаби ва эҳтиёжлари тақозосидир. Зеро, олис кечмишдаги адолатсизликлар, турфа зулм-ёвузлик кўринишлари бугун ҳам, эртанги ҳаётимизда ҳам такрорланмаслигига илҳамимиз. Шу маънода, тарих ҳаммаша ибрат, ҳикмат, сабоқлар мактабидир.

“Паҳлавон Маҳмуд қабри қошида” шеърда эса Абдулла Орипов шахс эрки масаласига буткул бошқа қиррадан ёндошади. Хусусан, шоир ўз услубига содиқ қолиб, бу шеърда ҳам тарихий шахс ҳақидаги маълумотларни батафсил қайд қилмайди. Аксинча, қаҳрамонга хос муҳим бир жиҳат талқини орқали табиатидаги улугворлик ҳислатларини гавдалантиради. Паҳлавон Маҳмуд тимсолида руҳий мададкорлик шахс эркининг муҳим бир жиҳатини намоён этувчи маънавий-ахлоқий қадрият эканлиги таъкидланаётир. Шеър Абдулла Ориповнинг Паҳлавон Маҳмуд қабри олдида кечган фикр-ўйларини акс эттиради. Бу туйғулар лирик қаҳрамоннинг қалб ни долари бўлиб, ижод эрки, шахс эрки масласини ёритишга қаратилган моҳияти билан ҳам эътиборлидир. Шоир умр бўйи ўзгаларга мададкор бўлган буюк инсон ҳақида ўйлар экан, у билан ўзи ўртасида муайян руҳий яқинлик сезади: кишиларга эзгулик улашишга интилган паҳлавон шоирга шахс эрки ғоясини тарғиб қилиш осон бўлмаганидек, ҳақ сўзни айтишга журъат этган муаллифга ҳам зулм кўринишларини енгишга тўғри келган.

*Мадорсиз қўлимга қалам олганда,
Ў узоқ йўлларда ҳориб толганда,
Бир номард қошида ожиз қолганда,
Паҳлавон Маҳмуддан сўрадим мадад. (1,142)*

Бу ўринда “мадорсиз қўл”, “узоқ йўлларда ҳориб толиш”, “бир номард” иборалари шунчаки ишоралар эмас. Улар ўтган асрнинг 70-80-йилларида миллатсеварлик руҳида ёзган шеърларига ноҳолис ёндашувларни назарда тутаётгандек таассурот қолдириши мумкин. Лекин

¹¹ Орипов Абдулла. Эҳтиёж фарзанди. 126-бет.

аслида у масаланинг бир қирраси. Бу ерда шахснинг эмин-эркин ижод қилишига монелик кўрсатган кучлар, зулм шакллари ҳақида сўз кетаётир. Хусусан, шеърда лирик қаҳрамон билан давр руҳияти ўртасидаги муштарак нуқта бўртиб туради. Бу — Паҳлавон Маҳмуд шахси ва қарашларида мужассамлашган эркинлик абадиятидир. У бугунги кунга ҳам хизмат қилаётганлиги таъкидланмоқда. Буни А.Орипов ўз “мени” воситасида ифодалар экан, ижодкор ва инсон сифатида ҳам буюк шоирдан рағбат кутади: (“Юлдузлар мисоли кулганда руҳим, Бўронли ҳисларга тўлганда руҳим, Баъзан шеър устида сўлганда руҳим, Паҳлавон Маҳмуддан сўрадим мадад!”).

Лирик қаҳрамон қалбида кечаётган ботиний ҳамда зоҳирий жараёнлар — бу эркинлик шабадалари. “Юлдузлар мисоли кулган, бўронли ҳисларга тўлган, баъзан эса шеър устида руҳи сўлган шоир”нинг лирик қаҳрамони бу ёруғ очунда ожизлигидан ёзғиради. Паҳлавон Маҳмуддан мадад сўрайди. Тафаккур миқёслари кенгайиб дунё шеваларини теран ҳис этиш масъулиятини ҳам туяди. Ана шундай асноларда Паҳлавон Маҳмуд мададга келади. Бу ўринда замон ва макон чегараларидан ўтиб, фикр эркинлигининг боқийлик ва умумбашарийлик моҳияти биринчи ўринга чиқаяпти. Қуйидаги сатрларда лирик қаҳрамон юрагидаги қийноқлар, аслида, ҳаёт жумбоқлари билан боғлиқлиги эътироф шаклида ёрқин акс этган:

*Куйладим, фазога нақлим етмади,
Уйладим, дунёга ақлим етмади,
Қай ишга қўл урдим — шахдим етмади,
Паҳлавон Маҳмуддан сўрадим мадад.*

Кўринадики, лирик қаҳрамон тафаккурининг миқёси кенгайиб, ўзлигини англаш зарурияти тарзида намоён бўлаётир. Паҳлавон Маҳмуд даҳосининг нажотпешалигидан умидворлик ҳисси ҳам ортиб бормоқда. Юқоридаги бандларда тобора қуюқлашиб келаётган фикрлар силсиласи охириги бандда маънан яқун топиб, чуқур фалсафий мазмун касб этади. Ҳаёт ва инсон муаммолари гирдобида чуқур ўйга толган лирик қаҳрамон учун “олам хилхона”га айланган дамдаги “аламли” садо яна бир ибратли сабоқ бўлди:

*Мен учун хилхона бўлганда олам,
Гумбазлар ичидан чиқди бир алам.
— Ҳаётсан, бунчалар фарёд айлама
Мен ўзим мададга зорман-ку болам.* (1, 142)

Бу эътироф ўзи севган она замин қаърида абадий топган Паҳлавон Маҳмуднинг бугунги авлодларга яна бир руҳий мадади. Дарҳақиқат, буюк аждодларимиз руҳи ҳамиша уйғоқ, улар жисман ўлиб кетган эса, маънан биз билан. Улар ҳар иккала оламда ҳам кимнидир суяб, кимгадир пойгоҳдир. Буни кейинги икки мисрага жо бўлган улкан маъно ёрқин ифодаламоқда. Бу ўринда ҳар бир мисрада Паҳлавон Маҳмудга хос ва мос теранлик мужассам. Биринчиси – тирикликнинг ўзи Оллоҳ неъматни эканлигини аёнлаш, уни шукроналик билан ўтказиш, фарёд чекмаслик ақидасидир. Иккинчиси эса, ҳар қандай шароитда ҳам ҳаётни севиш, унинг синовларига чидаш ва қаноатли бўлишдир. Ҳар қандай шароитда ҳам руҳоний ҳамда фикрий эркинликка етишиш, бунинг учун курашишдир. Бунда лирик қаҳрамон курашчи Паҳлавон Маҳмуд ҳолатига ишора қилмоқда. У тупроққа, ўлимга тобе-ку, ахир. Унинг ўзи ночор бир аҳволда. Мададга муҳтож. Шундай алпозда ҳам унинг руҳи боқий маънавий мадад тимсолидир. Шеърнинг мазмун-моҳияти шунда! Бандлар охирида “Паҳлавон Маҳмуддан сўрадим мадад” мисраси такрорланиши ва якуний банднинг “Мен ўзим мададга зорман-ку болам” таянч мисраси билан тугалланиши ана шу мазмунга алоҳида урғу берган, уни қабартириб ифрдалашга хизмат қилган. Паҳлавон Маҳмуд рубойларидан бирида ёзади:

*Қўлда қалам толе эмас, доғ битар,
Дард экман, бир-бир униб, боғ битар.
Бу боғда гулу, сарву суман, сумбулнинг
Ҳар япроғида, не қилай, бир зог битар.³⁴*

Ҳаёт мунчалар мураккаб бўлмаса. Нур ёнида қоронгулик, бахт билан разолат, эрк ёнида зулм, гул ёнида зог – барчаси ёнма-ён яшаб келаётир. Ҳаёт ана шу хусусиятлари билан нажибми ёки инсон феъли-фаолиятига мутаносиб кўринишларми? Улар умрнинг иқболими ёки заволими? Не тонгки, лирик қаҳрамон қўлига қалам олса, толеида доғ битади. Шодлик-бахт дегани дардга айланиб, ғамларидан боғлар бунёд бўлади. Сарву суманлар, гулу сумбуллар япроғида булбул эмас, зог битар. Бу – яхшилик осонлик биан вожиб бўлмайди; Унинг уруғи битта бўлса, ёмонликнинг уруғи мингта, демакдир. Эркинлик, эзгулик дарров қарор топавермайди. Ваҳоланки, зулм-залолатнинг хиллари ёруғ очунни эгаллаган. Йўқса, гулларнинг ҳар бир япроғида зоглар битишига қандай чора излайсан.

³⁴ Абдуҳаким Матназар. Қор қўшиғи. Шеърлар. Тошкент, Ёзувчи, 1990, 232-бет.

Демак, боқий қадриятлар (эзгулик, адолат, ҳурлик ва ҳ.к.) ҳам ҳамиша мададга муҳтож экан. Ижтимоий тараққиётнинг ҳар бир босқичида авлодлар эзгу эътиқодларини юзага чиқариш ниятида адолатга таянади. Ана шу жараёнда башарий қадриятлар ёш наслларнинг азми-шижоатидан, ёруғ амалларидан куч-қувват олади. Умидбахш наслларнинг тафаккур салоҳиятини бағрига сигдириб умрини узайтиради. Боқийликка айланган умрининг янги саҳифасини бошлайди.

“Паҳлавон Маҳмуд қабри қошида” шеърда Авлиё шоир тимсолида эзгулик ғоясининг мангулиги ёритилади. Бу ғояни ифодалашда шоирнинг ўзига хос услуби кўзга ташланади. А.Орипов зиёратгоҳни қабр деб атаб, шоир билан ғойибона мулоқотда бўлади. Бевосита Паҳлавон Маҳмуд руҳидан имдод сўрайди. Гумбази маводан поэтик маъно топади. Уни чуқур психологик тасвир билан уйғунлаштириб, яқиний мисрада қаҳрамоннинг маънавий сиймоси гавдаланади. Шеърда “гумбазлар” иборасига алоҳида урғу берилган. Чунки у муҳим ижтимоий-эстетик вазифа ташийди. Гумбаз – рамз, Паҳлавон Маҳмуд мангу қўним топган макон, яъни ўзига хос табаррук даргоҳ. Унда сукунат ҳукмрон. Аммо бу сукунатнинг ҳосияти, сири бошқача. Сас-сиз-садосиз сукунат – марҳум шоир жисми оромининг рамзи бўлиб, у шоир яшаган нотинч, ғавғоли замоннинг зиди; шоир иккинчи руҳий умри давом этаётган осудаликка ишора ҳамдир. Гумбазнинг мовийлиги – эзгулик аломати. Паҳлавон Маҳмуд тарғиб қилган покланиш ва маънавий баркамоллик рамзидир.

Демак, А.Орипов талқини реалистик тасвирга асосланган. Паҳлавон Маҳмудга хос комиллик реал воқеликка муносабатида намоён бўлади. Бу фазилатлани муаллиф аввало қаҳрамон қиёфасида, унинг эл-юрт манфаати йўлидаги беқиёс жасоратли ҳаётида кўради. Ушбу ўринда икки ҳилқат – тарих ва ҳозирги давр бир нуқтада уйғунлашиб, донишманд қарашларидаги эзгулик, инсонпарварлик ғояси замонавийлик касб этади.

Кўринадики, Абдулла Ориповнинг аждодларимиз ҳаёти ва тақдирига мурожаати улар фаолиятидаги башарий қадриятларни (инсонпарварлик, ватансеварлик, эзгулик, адолат, гўзаллик ва ҳ.к.) акс эттириш, улутлаш асосига қурилган. Ана шу жараёнда шоир шеърларидаги тарихий шахс бадиий концепциясининг динамикаси яққол кўзга ташланади. Хусусан, ҳар бир шеърда (“Паҳлавон Маҳмуд қабри қошида”, “Мўмин Мирзо”, “Бобур”, “Алишер”, “Алишернинг онаси” ва ҳ.к.) маънавий-интеллектуал хислат-фазилатларнинг у ёки бу жиҳатлари, муайян қирралари кашф этилади, ёритилади.

Шоирнинг “Кўзгу парчалари” шеърида инсонни тушуниши ҳамда тушунтиришидаги нуқтаи назарлари такомилени кузатишимиз мумкин. Хусусан, инсон ҳилқатининг моҳиятини, яхлит суратини чизишга ожизман, дейди лирик қаҳрамон. Кўзгу парчаларининг бирида юзларим, бошқасида эса кўзларим акс этади, дейди у. Яна бирида осмон акс этса, бирида қушларнинг рақси жилвагар. Лекин, кўзгу – оламнинг яхлит бир суратини намоён этолмайди. Худди шундай, кўзгу парчалари ҳам одамнинг феъли-фаолиятини бус-бутун акс эттиришга ожиз. Боиси, “парча-парча синган кўзгу бу”. Бир кун инсон фазилатини олсам қаламга бир кун қабиҳлигинг ёйғум оламга”. Бир кун инсон кўз ёшлари қоғозга тушса, бошқа кун заҳархандаси овозида акс садо беради. (“Бир кун ўтмишингдан фарёд солурман, Бир кун иқболингдан ўйга толурман”).

Демак, шоир ажодларимиз тақдирини, ҳаёти саҳифаларини сатрларда тиклар экан, улар табиатидаги қусурлар билан баробар комиллик белгиларини ҳам ёритишга асосий диққатини қаратади. “Биз ҳали поэзиямизда тарих билан боғлиқ кучли асарларни яратмадик, – деб ёзади Абдулла Орипов. – “Мирзо Улуғбек”, “Жалолиддин Мангуберди”, “Алишер Навоий” шеърий драмаларини адабиётимизнинг ютуқлари деб биламан. Тарихий материал ҳақида гап бораркан, мен масалан, Нодира фожеасини катта шекспирона фожеа, деб тушунаман. Бу – улуғ фожеа. Шекспир ёзиши мумкин бўлган фожеа. Машраб ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Яратилган асарларнинг ўз муносиб ўринлари бўлса-да, тарихимизнинг кўпгина шонли зотлари ҳали муаллифларни кутиб туришибди”.¹⁵ Шоирнинг ўзи таъкидлагандек, одамзод руҳан доимо ташнадир. Бу ташналик инсоннинг катта маънавий бойлиги, аслида.

Ташналик, соғинч ҳисси – бу руҳоний эҳтиёждир. Маънавий-интеллектуал солиҳликка етишиш йўлларини излаш заруратидир. Ўз шахсиятида, фаолиятида комиллик ҳислат-хусусиятларини шакллантириш демакдир. Шу маънода, ўтмишга мурожаат, ажодлар ёди замонни англашга чоғланган шоир лирик қаҳрамонининг таянч нуқталаридир. Асрлар пучмоғида инсон насли комиллик белгиларини ўз табиатида шакллантириш ниятида ёзгириб келади. Ўзини ўтга-чўтга уриб эса-да, эзгу ниятига етишиш чораларини излайди. “Диалектика” шеъри инсоннинг табиат ва жамият билан алоқаларини ёритиш борасидаги шоир нуқтаи назарини англашимизда катта кўмак беради.

¹⁵ Орипов Абдулла. Эҳтиёж фарзанди, 126-127-бетлар.

“Мен ҳаётни собит ҳолда кўрмадим асло”, – дейди лирик қаҳрамон. Унинг наздида ҳаёт агар ва магарлардан тузилган. Кимки бирор дарднинг бўлса асири, туюлади бутун дунё унга дард бўлиб. Севишгандар учун эса дунё бир жаннат. Ой-чи, нондек туюлади қорни очларга. Мабодо, кунинг қолса бағритошларга, Буткул ҳаёт дийдаси йўқ тош бўлиб кўринади. Файласуфлар сўз очса гар абдиатдан, Уйлайсанки, ҳар бир оним мангуликка ёр. Модомики шундоқ экан табиат асл, собит нарса қайда ўзи? Тугалликка етишарми бирор кун жаҳон? (“...Кўёш бир кун чулқармикан ҳар тўрт уфқни, Туғиларми бахти комил, бус-бутун одам?”). Юқорида кутатилганидек, шоирнинг тарихий мавзуидаги шеърларида шахс табиатидаги комиллик ҳислат-хусусиятларини улуғлаш, руҳан ва фикран етуклик фазилатларини шакллантиришга интилиш устивор. Ушбу эзгу амаллар кўпроқ контраст муқоёса-антитеза усулида ёритилади. Хусусан, фахр мискин кайфият билан, юксак идеалларга чорлаш иллатлар айбномалар билан, замонга шукроналик шикаста қалбнинг андуҳлари, улуғ аждодларга шарафномалар оломонга аччиқ киноя билан ёнма-ён келади. Турфа туйғуларнинг рангин талқинлари инсонга кимлигини англатиш, комиллик ҳислатларини тарбиялашдек эзгу мақсадга хизмат қилади.

Демак, инсонни мукаммалаштириш учун кураш давом этаётир (Абдулла Орипов). Айниқса, буюк аждодларимиз сиймосини бадиий гавдалантиришга бағишланган шеърларда шоир эстетик принципларидаги ушбу хусусият бўртиб кўзга ташланади. Шу жиҳатдан “Бобур” шеърини кўздан кечириш жоиз. Ҳаётнинг мўъжизаларими ёки нозик ўйинларими, ҳар бир нарсанинг кушандаси, ўзига яраша душмани бўлганидек, бу очунда оддий одамларнинг ҳам ғанимлари бор. “Бировига ёқмас жиндек журъатим, Бировига ёқмас мен юрган йўлак. Биз шундай ўтамиз, яъни кун кўриб... Майдагина кучсиз, майдагина зўр”. Ҳаётнинг ана шу буржидан туриб, мен сизни ўйладим ҳазрати Бобур, – дейди лирик қаҳрамон. Бобур – шундай улуғ бир зотки, дастини чўзган дунёга. У – шоир, мангу бир аланга ёққан. Унинг сиймосига не-не салтанатлар кек билан боққан. Баҳодирлар ичра ёр унга Хумой, Назм саждагоҳида фақат Алишер Навоийгина имомликка ўтгай, ҳойнаҳой.

Бобур – беназир шоир сифатида кўнгилларни маърифатли қилишга, дилларга адолат, гўзаллик уруғини экишга, юракларни бирлаштиришга хизмат қилди. Алишер Навоий ёруғ очунни қалам билан – ўз асарлари билан забт этган бўлса, Бобур ўз салоҳиятини эллар ва элатларни яхшилик-езгулик меҳварига бирлаштиришга, дилларда

олижаноблик гулларини етиштиришга сафарбар этди. Ва лекин, тарихнинг англаб бўлмас кўргуликларини қарангки, шоҳлик тожи Бобур шахсига соя солди. Бу — XX аср ҳукмрон мафкурасининг туркий улус тарихига бўлган муносабатигаги бирёқдамалик эди. Шўро мафкурасининг олис мозийни ўрганиш ва бадиий ўзлаштиришдаги синфийлик принципининг чекланганлиги оқибати эди. Йўқса, бир шахсни иккига ажратиб, шоҳлиги куфиру, шоирлиги шукурга йўйилармиди! Буюк шоир ва шоҳ Бобур фаолиятига муносабатда ана шу хил синфий ёндашувнинг кўланкасини кўрамиз.

Абдулла Орипов бир тўртлигида ёзади. Хусусан, бахт билан тугилсанг камол ўшадир; оламни тарк этсанг завол ўшадир, дейди лирик қаҳрамон. Охир чоғ тупроғинг устига келиб, кимдир ёд айласа иқбол ўшадир. Айтиш жоизки, шоирнинг буюк ажодларимиз ҳаётига, тақдирига мурожаати орқали бўй кўрсатаётган ёруғ хотиралар бор. Ёд олиб, кўнглимизда униб-ўсадиган боқий хотиралар дарахти бор. Бу — шундай бир ойдин тафаккур гулларики, улар миллат кўксига ботган, юрагида қад ростлаган хотира тоғларидир. Кўнгилларда тошга айланиб чўкиб қолган миллатнинг фожали ўтмиши, эртанги кунига бўлган катта умид гулзорларидир.

Кўринадики, А.Орипов “Бобур” шеърида буюк шоир ва шоҳ Бобур ҳаёти-фаолиятидаги ёруғ фазилатлардан бирига диққатни қаратади. Хусусан, эллар ва элатларни бирликка даъват этиш орқали бошини қовуштиришга йўналтирилган саъй-ҳаракатларини алқайди. Шоир бўлиб кўнгилларни маърифатли-маданиятли қилиш баробарида шоҳ сифатида миллатнинг тарихдек сочилган фарзандлари бошини бирлаштиришда беназир хизматлари бор. Бу хусусият — одамларни бирлаштирувчи куч-қудратдир. Бу — ҳақиқий шеърнинг, шеърий нафосатнинг, бадииятнинг энг улуғ фазилатидир.

Тарих — асрларнинг елкаси бир-бирига туташ, беҳад-беадад хотира тоғларидир. Якка инсон бир йўлчи, келару кетаберар. Ва лекин, тарих учун ким ҳам бергай кафолат, дейди шоирнинг лирик қаҳрамони “Ўзбекистон байроғи” шеърида. Санасанг ҳодисот мўл ўзбекнинг тарихида: ҳар бирига бир нома ёки дoston битгулик. Не зотлар оқмаган бу асрлар ариғида, ҳар бири битта халқнинг гурурига етгулик. “То ҳануз асабларни эзгилар бу шум ўтмиш”, дейди лирик қаҳрамон.

*Бир кун и ёвқур шоир
Яъни Турди Фароғий,*

*Бўлтак бўлган бу халққа
Бирлаш деб қилди хитоб.
Бежавоб қолаверди
Унинг дардли сўроғи.
Ўша-ўша замин кар,
Ўша-ўша гунг офтоб.*

(П. 59)

Абдулла Ориповнинг олис мозий воқелигига, буюк ажодларимиз ҳаёти ва тақдирига мурожаати орқали аёнлашаётган яна бир тарихий ҳақиқат бор. Бу — туркий улусни бирликка даъват орқали миллий бирлик ғоясининг илгари сурилишидир. Олис тарих сўқмоқларида ҳам бирлик-ҳамжиҳатликнинг етишмаслиги халқимиз бошига кўп бало-қазолар олиб келган. Кўп кулфатлар солган. Бу — бугунги авлодлар учун боқий сабоқдир. Бугун ва эртанги кун ҳам йўл қўймаслик зарур бўлган ҳамишалик ибратдир.

“Ўзбек халқида миллий бирлик ҳиссининг суствлигини яхши билган ва шу туфайли ўзбек халқи бошига тушган кулфатларнинг бош сабабини англаб, қайта-қайта қуйган мингларнинг, балки миллионларнинг бириман, — деб ёзади академик-адиб Иззат Султон. — Биз, миллат сифатида яктан, яқдил бўлиб “шаклланиб” улгурганимиз йўқ. Мен миллий бирлик ҳиссининг бизда жуда ҳам суствлигининг шикастларини бугун ҳам (аввалгидан анча камроқ бўлса ҳам) учратиб турибман. Бу фикрим — ўзбек халқи-га бўҳтон эмас, уни севмаслик оқибати ҳам эмас. Ўйлайманки, ўз халқини ҳақиқий севган одам унинг камчиликларини ҳам кўра билиши ва уларни тезроқ йўқ қилишга қўлидан келганича ҳисса қўшмоғи даркор.

Миллий нуқсонимиз, яъни бизда миллий бирлик ҳиссининг суствлиги ҳақида бугун шунинг учун ҳам гапириш ва жиддий ўйлаш керакки, бу нуқсоннинг тарихий илдилари чуқур ва ундан халос бўлиш осон эмас”.¹⁶

Абдулла Орипов шеъриятида миллий бирлик туйғусининг кемтиклиги алоҳида бир йўналиш сифатида бўй кўрсатади. Ана шу иллатнинг турли кўринишлари бугун ҳам турфа шаклларда намоён бўлмоқда. “Ўзбекистон байроғи” шеърининг лирик қаҳрамони “Майлига бир дақиқа унутгин турфа кекни”, дер экан, элимиз орасида патос боғлаб келаётган ноаҳдлик, кек-ғайрлик син-

¹⁶ Султон Иззат. Талантнинг бирлаштирувчи қудрати. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1991, 29 март, 4-бет.

гари қусурларни назарда тутади.

*Шу байроқ номимизни
Элтди йироқ-йироққа.
Шу байроқ бирлаштирди
Пароканда ўзбекни.*

(II, 59-бет)

Бу – ватанпарварлик, миллатсеварлик туйғулари билан йўғрилган фикр. Олижаноб мазмуни билан одамларнинг юрагида шуъла ёқади. Абдулла Орипов истеъдодининг мозийни бадий-эстетик ўрганиш ва ўзлаштиришдаги салоҳияти шундаки, миллий бирлик гоёсини ёрқин образлар қатимига синдириб юборади. Шеърхонларни ўйлашга, фикрлашга ўргатади. Ҳис-туйғуларини тарбиялайди. У кўнгилларни маърифатли этибгина қолмай, яна ўтмиш ва бугун хусусидаги, боқий башарий қадриятлар тўғрисидаги тасаввур-тушунчаларини теран фикрлар билан бойитади. Туйғуларини чархлайди. Мозий бағрига яширинган боқий маънавий-интеллектуал қадриятлар моҳиятини билишга, тушунишга, қадрлашга ва бугунги кунларига тадбиқ этишга ўргатади. Ана шу ихтимоий-эстетик вазифаси билан Абдулла Орипов шеърини поэтик маданиятимизда гўзаллик ҳодисаси бўлиб қолади.

А.Орипов “Алишер” шеърида тарихий шахс концепциясининг янги бир қиррасини ёритганлигини кўришимиз мумкин. Хусусан, ўзбек деган ном Алишер номи билан жаҳонда пойдор бўлди. Ана шу мазмун шеърининг ёрқин руҳидан балқиб туради. Ҳатто кўёш ҳам шодмон қасида айтган ушбу маснадга ҳазрат Навоий қай тариқа эришди. қандай буюк хизматлари эвазига офтоб ардоғига етишди.

*Бойқаро ирғишлаб истак отида
Жаҳонга боққанда мисли бола шер, –
Ҳирот дарвозасин бир қанотида
Шеърини лашкарини тизган Алишер.
Дунёда бирор ном қолдирмоқ учун
Юрт бузиш шарт эмас, деган гап-ку, рост .
Кимдир пеш қилганда найзанинг кучин,
Алишер қаламни кўрсатган, холос.*

(II, 150)

Ҳазрат Алишер Навоий ўз адабий асарлари билан туркий тилнинг жаҳон тиллари силсиласидаги собит ва устивор ўрнини муҳлаб қўйди. “Она тилига туганмас ишқ, унинг тақдирию камолоти

учун масъуллик ва ғамхўрлик — мана сўз даҳоларини бирлаштирувчи биринчи фазилат, — деб ёзади Абдулла Орипов “Адабий қайдлар”ида. — Данте италян тилини халқаро йўқламада нечоғлик барқарор этган бўлса, Навоий ҳам шундай вазифани — жаҳоншумул ватанпарварлик ишини адо этди. Этник жиҳатдан бағоят хилма-хил, қанчадан-қанча шеваларда гаплашувчи кишилар тилига хос сўзларни адабий тил доирасига олиб кирди. Навоийнинг журъати ва жасорати, маҳорати туфайли ўзбек адабий тили мукамал шаклланишга эришди”.³⁷

Умумбашарий муаммолар қай тариқа қўйилмасин, қай йўсинда ҳал этилмасин, уларнинг барчаси охир-оқибатда ҳал қилувчи бош омил — инсонга келиб тақалади. Инсонни камолот маснадида кўриш А.Орипов лирик қаҳрамонининг эзгу орзуси. “Авлодлар қонида минг йиллар оққан, буюк боболарнинг турфа хислатлари”дан биз неларни ололдик. “Тўфон, қасирғалар аро бобомерос олий туйғуларимизни бокира сақлай олдикми?” “Йироқ авлодларга бизлардан қай бир хислатимиз қолар экан?” Лаба табассуму кўзда ёш билан сента талпинаман, буюк набирам...” Олис мозийдан, ажодларимиз ҳаёти ва тақдирдан комиллик ҳислат-фазилатларини излаш ҳамда мукамал инсонни соғиниш туйғуси Абдулла Ориповнинг тарихий мавзуга бағишланган шеърлари устивор йўналишини белгилайди.

“Алишер” шеърида бобомизнинг умумбашарий қадрият маснадига кўтарилган асарлари башар аҳли кўнглига яхшилик, адолат, гўзаллик уруғларини экади. Халқларни меҳр-муҳаббат, адолат, гўзаллик бирлаштиради, деган олижаноб ғоялари мубориздир. Олам ва одамни ҳар бир шоир ўз билгичи ва англами даражасида талқин қилади. “Улуғ Алишер Навоий бобомиз ҳам турли йўсинларда ишора қилиб, тушунтира-тушунтира поёнига етмагач, гўзал бир хулосага келганлар (“Хушдурур боғи коинот гули, Барчасидан яхшироқ ҳаёт гули”). Бу — дунёвий жумбоқни ҳаёт ҳақиқатига айлантириш учун донишманд санъаткорнинг топган шоирона ҳукми. Хуллас, поёнсиз коинот боғида ҳаёт гули ёлғиз эмас...”³⁸ Инсон руҳан ва фикран комиллик ҳислат-хусусиятлари билан ўз шахсиятини зийнатлар экан, бу — ҳаёт гулининг боқий яшноқлигини таъминлаш демакдир. Буюк бобомиз Алишер Навоий умумбашарий асарларида илгари сурган оламгир гу-

³⁷ Орипов Абдулла. Адабий қайдлар. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1991, 29 март, 4-бет.

³⁸ Орипов Абдулла. Эҳтиёж фарзанди. 150-бет.

манистик ғоялари билан бугунги насларни ўзлигини ўрганишга, ўзлигини танишга, ўзлигини билишга руҳлантираётир.

“Хинд халқида шундай одат бор: улар йилда бир маротада муқаддас Ганг дарёсида чўмилишиб, покланиб оладилар, — деб ёзади А.Орипов “Буюк ифтихор” мақоласида. — Мен халқларнинг маънавий дунёларида ҳам ўз Ганг дарёлари бор, деб ўйлайман. Биз учун шундоқ табаррук уммон, шубҳасиз, Алишер Навоийдир. Биз наинки йилда бир бора, балким, ҳар куни бу сиймодан нур, зиё, маънавий қудрат оламиз. У зотнинг меъёри — мезонларидан келиб чиқиб, атроф-муҳитга муносабатимизни билдираемиз... Бугунги кунда Навоийни ўрганиш — ўз қалбимизни ўрганиш, Навоийни таниш — ўзигимизни таниш билан баробар”.³⁹

Абдулла Ориповнинг олис мозийга, халқимизнинг ёруғ сиймолари ҳаёти ва тақдирига бағишланган шеърларини ўрганиш, бадиий-эстетик салоҳиятидан ҳайратланиш, ижтимоий-фалсафий мазмун теранлигини англашга интилиш самаралари сифатида қуйидаги хулосага келиш мумкин:

Биринчидан, Қаршингда ҳасратли ўйга толаман,

Қачон халқ бўласан эй, сен — оломон, —

дейди А. Орипов тўртликларининг бирида. Шу шароитда Абдулла Ориповдек қудратли истеъдод сўзининг бой мазмуни, руҳи ва эҳтироси кўнгилларга нур ато этади. Миллий бирлик ҳиссининг сустиги Абдулла Ориповнинг хоҳ тарихий, хоҳ замонавий мавзуга бағишланган асарлари (“Алишер”, “Ўзбекистон байроғи”, “Диалектика”, “Бобур”, “қонуният”, “Ҳайронлик”, “Менга ҳаётни бер” ва ҳ.к.)даги фожией оҳангнинг мазмунини ташкил этади. Шоирнинг мозийдан олган сабоқларининг энг муҳимларидан бири — бу халқимизни миллий бирликка даъватдир. Ҳамжиҳат иттифоқликкина халқимизни ягона миллат сифатида жипслашиши ва шаклланишини таъминлайди. Турли хил ижтимоий-сиёсий офат ва балолардан халос этади.

Иккинчидан, маънавий-интеллектуал комиллик ҳислат-фазилатлари билан одамлар табиатини зийнатламасдан туриб, миллий бирлик туйғуларини шакллантириш амри-маҳол. “Ўзбек халқининг энг мудҳиш тарихий фожеаларидан бири шуки, бу миллат тарих тақозоси туфайли учта давлатга айланиб кетган эди. Биласиз — Бухоро

³⁹ Орипов Абдулла. Буюк ифтихор. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2001, 9 февраль, 1-бет.

амирлиги, Қўқон ва Хоразм хошликлари”.⁴⁰ “Мен реалистман, ёлгон-яшиқ гапларни ёмон кўраман”, — дейди Абдулла Орипов адабий суҳбатларида. Худбинлик, маҳаллийчилик, жаҳолат, ялтоқилик, ёвузлик, кск-адоват ва ҳ.к. ахлоқий иллатларни бартараф этмасдан, муҳаббат, садоқат, эзгулик, адолат ва ҳ.к. маънавий-ахлоқий фазилатлар соҳиби бўлиш қийин. Шоирнинг олис мозийга бағишланган шеърларида Амир Темур, Бобур, Алишер Навоий, Турди Фароғий, Абдулла Қодирий, Ҳамза ва ҳ.к. шахслар ҳар қандай мушкул шароитда ҳам халқ учун ёруғлик, маърифат, эрк-истикбол чирогини ёқа олган сиймолар сифатида талқин этилади. Халқни яқдил ва ҳамнафас кўришга интиланган, уни бирлаштириш учун сазй-ҳаракатлар қилган зотлар тариқасида улуғланади. Бутунги авлодларга буюк ибрат ва намуна тимсоли этиб кўрсатилади. (“Алишер Навоий”, “Туркистон болаларига”, “Эркинлик”, “Абдулла Қодирийнинг сўнги сабоғи”, “Ҳамза нидоси”, “Зардўшт сўзи” ва ҳ.к.)

“Тўқсон икки бор ўзбек юртидур, тенглик қилинг” (Аҳмад Фарғоний). Афсуски, бу эзгу ниятлар мунглуғ шоирларнинг саргайган дафтарлари саҳифаларидагина қолиб кетди, — дейди шоир “Карвон” мақоласида. — Тарих қуруқ сўзни эмас, балки аниқ моддий ҳаракатларнигина ёқтиради”.⁴¹ Олис тарихнинг чўтир ва чўнқир йўлларида, чақир тиканакли сўқмоқларида бетимсол маънавий етуклиги ва амалий жасоратлари билан ойдин тафаккур саҳифаларини очган, инсоният маънавий дунёсида ёруғ чирокларини ёқиб қолдирган аждодларимизни миллат сарбонлари деб билади шоирнинг лирик қаҳрамони. Улардан сабоқ, ибрат олиш билан кифояланмасдан энг муҳими, муносиб ворислар бўлишга ҳам даъват этади.

Учинчидан, Абдулла Орипов шеърляти минг-минг йиллар пучмоғида тош келса кемириб, сув келса симириб, жаҳон тамаддунида ўзлигини намоеън этиб келаётган халқимиз фарзандларининг эзгулик, адолат, гўзаллик, меҳр-оқибат ва ҳ.к. боқий башарий қадриятларни ҳимоя этиш, улуғлаш, барқарор қилиш борасидаги оламшумул хизматлари васфига бағишланган. “Бу кўҳна дунёда ёмонлик эмас, балки яхшилик кўилар сингари менга ҳам ҳузур бахш этади, — дейди шоир “Самимийликдан ортиқ фазилат йўқ” мақоласида. — Юзлаб катта-катта халқлар ўртасида менинг ҳам халқим ўз овозига эга экан, нега мен унинг орасидан чиққан, йилг этган ёруғликни

⁴⁰ Орипов Абдулла. Эҳтиёж фарзанди., 157-бет.

⁴¹ Орипов Абдулла. Эҳтиёж фарзанди., 187-бет.

пайқамаслигим керак. Шу учкун аланга олсин дейман”.⁴² Эзгулик гафлатда қолгани замон, одамлар ҳаётини иблис бошқаради, — дейди шоирнинг лирик қаҳрамони.

Демак, кўринадики, шоирнинг халқимиз ўтмишига, буюк аждодлари ҳаёти ва тақдирига бағишланган шеърларида ҳам (“Муножот”ни тинглаб...”, “Оташга сиғинди бир замон халқим”, “Ўзбекистон”, “Қарши қўшиги”, “Мўмин Мирзо”, “Паҳлавон Маҳмуд қабри қошида”, “Альбомга” ва ҳ.к.) лирик қаҳрамоннинг тафаккур маданияти юксак гуманистик пафос билан йўғрилган. Ўзликни таниш, ўзликни билишга қаратилган инсонсеварлик, ватанпарварлик ғояларини илгари сурган шоир шахсининг кўзгусидир. Халқ ва Ватан манфаатларига хизмат қилишига кўра шоир шеърлари юксак ижтимоий-фалсафий аҳамият касб этади.

⁴² Орипов Абдулла. Эҳтиёж фарзанди. 149-бет.

II-БОБ. ШОИРНИНГ ҒОЯВИЙ- ЭСТЕТИК ҚАРАШЛАРИ ВА ЛИРИК ҚАҲРАМОН МАСАЛАСИ

“Ҳаким ва ажал” лиро-эпик асарида ҳам Абдулла Орипов ўзининг бадиий-фалсафий концепциясига содиқ қолади. Ўзбек халқининг буюк мутафаккир фарзанди Абу Али ибн Сино ҳаёти ва тақдири мисолида олис мозий воқелигидан эзгулик, адолат ғояларини, бетимсол маънавий-ахлоқий гўзаллик намунасини кўради. Юксақ маҳорат билан бадиий-фалсафий йўсинда кўрсатишга муваффақ бўлади. Асар воқеалари лирик қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади. Хусусан, бундан минг йилча бурун Бухоронинг шундоққина Афшонасида яшар эди ғоят закий битта ўспирин ёш бошидан Ҳаким деган ном олган эди.

*Ҳакимда ҳам турфа хислат эди мужассам,
Хусусан, у табибликда нур ҳунар эди.
Ҳар бир гиёҳ кўзларига гўёки малҳам,
Малҳам эса гиёҳ бўлиб кўринар эди.⁴³*

Шу нарсани таъкидлаш жоизки, ҳаётини материалнинг бадиий талқини илмий-тарихий жиҳатдан бағоят нуқтадонлик ила асосланган. Яъни, шоир она халқининг ўтмиш ҳаётини, воқелиги жараёнларини ниҳоятда нозик ҳис этганлигини, билимдонлик билан ўрганиб-ўзлаштирганлигини кўришимиз мумкин. Халқимизнинг буюк ўғлонлари Амир Темур (“Соҳибқирон”) ва Абу Али ибн Сино (“Ҳаким ва ажал”) ҳаёти, тақдирининг ойдин саҳифалари ёритилган асарлари таҳлилидан шу нарса аёнлашяптики, Абдулла Орипов нафақат ўз она халқи тарихини, яна шунингдек туркий миллатлар ўтмишини, Европа халқлари (чунончи, олмон, француз, инглиз ва ҳ.к.) тарихини ҳам хассослик ила билишлигини, ўрганганда ҳам теран ўзлаштирганлигини ҳис этиб турасан. Бу нарса, аввало, инсон ҳилқатига нисбатан башарий қадрият тариқасида ёндошиш ҳамда ўрганиш маданиятида намоён бўлади. Иккинчидан, хоҳ Амир Темур ёки Абу Али ибн Сино бўладими, хоҳ

⁴³ Орипов Абдулла. Танланган асарлар. Тўрт жилдик. II-жилд, Шеърлар ва дostonлар. Тошкент, 2000, 317-бет. (Кейинги мисолларда ушбу нашр саҳифаси матнда кўрсатилади).

Алишер Навоий ёки Мирзо Бобур, Аҳмад Яссавий ёхуд Мирзо Улуғбек ва ҳ.к. алломаларнинг ҳаёти саҳифаларига мурожаат эта-
дими, ўша олис замонлар пучмоғида Ўзбек эли – туркий улус,
Туронзамин ва Туркистон халқлари ва давлатлари қўшни ёндош
мамлакатлар билан ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий со-
ҳаларда олиб борган дўстона ҳамкорлик алоқаларининг мазмун-
моҳиятини ҳам теран англаб етганлигини туямиз. Ушбу омиллар
олис ўтмиш воқелиги ҳамда тарихий шахслар тақдири ўрганилган
бадий-тадқиқотчилик моҳиятини ҳам кўп жиҳатдан асослаган.

Учинчидан, яна шу нарса муҳимки, Абдулла Ориповнинг олис
мозийга, буюк аждодларимизга оид асарларида ўша тарихий жара-
ёнларда кечган воқеа-ҳодисаларга нисбатан ҳолис фикр-мулоҳаза-
ларини ҳам билдиради. Ушбу нуқтани назарлар ўзининг чуқур ман-
тиқий асоси, ижтимоий-сиёсий мазмуни билан объектив моҳиятга
эга. Шу боисдан улар илмий аҳамият ҳам касб этади. Хусусан,
“Соҳибқирон” драмасида туркий халқларнинг икки буюк сиймо-
си – Амир Темур билан турк султони Йилдирим Боязидни бир-
бирига гиж-гижлаб, уриштириб қўйган куч – бу Оврупонинг си-
ёсий найранглариدير, деган фикр айтилади.

*Туркийларнинг икки шоҳин гижгижлаб қўйиб
Уруштириш кимга зарур бўлганин уйла.
Оврупонинг найрангига лаққа учдингу
Соҳибқирон Темурингдан юзни ўгирдинг.
Қанча узоқ олишсалар икки паҳлавон
Исроф бўлар улардаги шунчалик куч ҳам
Ва ўртада қолиб чиқар гиж-гижлаган зот. (73-74-бетлар)*

Ушбу фикр Амир Темурга оид тарихий асарларда учрамайди. У
мазкур драмада олис мозийда кечган тарихий воқеа-ҳодисалар жа-
раёнига нисбатан Абдулла Ориповнинг нуқтани назари сифатида
зоҳир бўлаётир. Ушбу баҳо ўзининг объектив мазмун-моҳияти би-
лан илмий аҳамият касб этади. Яна Амир Темур тилидан Йилди-
рим Боязидга айтилган ушбу фикрлар ҳам гоят ибратли маъноси
билан қимматлидир (“Турк элининг ноаҳиллик тарихига сен ти-
рик тимсол сифатида яшаб юргайсан”). Ёхуд, Амир Темурнинг
шоир Ҳофиз Шерозий билан суҳбатида унинг тилидан шундай
луфт келтирилади.

*Сиёсатга аралашиб ҳазрат Фирдавсий
“Шоҳнома”да камситмишдир турк султонларин.
Шул сабабли, жаҳли чиққан Маҳмуд ўазнавий
Фирдавсийга арзигулик олтинни эмас
Ҳаёя қилмиш бир кажжава кумуш тангани. (87-бет)*

Бу нарсага Абдулла Орипов тарихий ҳамда адабий материални ниҳоятда синчиклаб ўрганиши, тадқиқ этиши эвазига эришган. Яна у тарихий жараёнлар моҳиятига, мантиқий кечиш тарзига ҳам таянганлиги аёнлашади. Шунингдек, шоир халқ ҳаётининг маънавий-маданий савиясига, халқнинг онги-дунёқарашига ҳам суянганлигини пайқаймиз. Шу маънода, унинг адабий-танқидий мақолалари орқали бўй кўрсатган эстетик қарашларида шеърятининг очқич калитларини кўрамыз. “Халқни илгари бошламоқ учун уни жуда яхши билмоқ керак, — дейди Абдулла Орипов “Ўзини таниган адолатга интилади” мақоласида. — Ўтмишни ҳам, бугунни ҳам. Жамиятга субъектив қараш шоирнинг заволидир... Ўзини таниган халққа интилади, дейдилар. Ҳар қандай интилиш, изланиш, ижод халқ манфаатларига хизмат қилсагина у қадрлидир”.⁴⁴

Абдулла Орипов “Ҳаким ва ажал” дostonида ҳам мозий воқелигини миллат манфаатлари нуқтаи назаридан ёритади. Хусусан, Абу Али ибн Сино тақдири, ҳакимлик фаолияти ёритилган саҳифалардан эзгулик ва адолат йўлида кечган қутлуғ умр мазмуни балқиб туради. Ҳаким деди:

*Икки нарса мубҳам мен учун,
Бири ажал, бири эса муҳаббат дарди... (П,377-бет)*

Кўҳна ривоятларда, Абу Али ибн Сино ўз фаолияти бадалида ўлимдан бўлак ҳамма дардларга даво топа олган, дейилади. Ва ушбу эзгу юмушларини шахсий манфаатлардан юксак қўйган ҳолда инсоният иқболига бағишлайди. Дарҳақиқат, ҳаётнинг энг сирли ва мўъжизакор кучи — бу ажал ва муҳаббат. Севги-муҳаббат тириклик барҳақлигини таъминласа, ўлим унинг маълум поёни, муайян нуқтасидир.

Ибн Сино ажални даф қилиш ниятида қирқта шишада дармон дориларни яратишга муваффақ бўлади. Бу, албатта, Абдулла Ориповнинг ҳаёт материалидан бадий хулосага чиқаришга интили-

⁴⁴ Орипов Абдулла. Эҳтиёж фарзанди., 135-бет.

шидаги ўзига хос поэтик нигоҳи самарасидир. Ибн Сионинг илмий фаолияти эзгуликка таянганлиги боисидан ҳам бизда эҳтиром туйғуларини уйғотади. Бу, албатта, дostonда илгари сурилаётган бадиий ғоя. Ва лекин, ҳаёт ҳақиқатини, илмий ҳақиқатни излаш, топиш ва ёритишга қаратилган мазмуни билан катта қизиқиш ҳам уйғотади. Илмий ҳақиқатни бадиий намоён этишга йўналтирилган эзгу моҳияти билан ҳам аҳамият касб этади.

Абдулла Орипов эстетик қарашларидан балқиб турган яна бир ёруғ мазмун бор. Хусусан, адабиёт ва санъатнинг бош вазифси — бу миллат шаъни-шавкатини ҳимоя қилишдан, улуглашдан, қалбию қадрини баланд кўтаришдан иборатдир. (“Ахир, юртимизни, меҳнаткаш элимизнинг қалбини, шаънини авайлаш, ҳимоя қилиш ўз ишимиз-ку”, 141-бет). Абу Али ибн Сино қалбидаги Зиё нафақат якка бир Шахсининг, шунингдек халқнинг буюк мулки эди. Шу жиҳатдан ҳам буюк истеъодлар инсониятга дахлдордир. Бани башар аҳли ҳаётининг умрзоқлигини таъминлаш учун нозил этилган Оллоҳ иноятидир. Бу — “Ҳаким ва ажал” дostonида васф этилган ҳаётий мазмуннинг, башарий қадриятнинг бир қиррасидир.

Дoston Ибн Сино қалбидаги зиё жилоларини жилвалантиришга бағишланган. Шоир “Зиё” шеърида Нурнинг ҳаётбахш мазмунига анча кенг тўхталади. Ва у шоир эстетик қарашларининг яна бир қиррасини нурлантириши билан эътиборли.

*Не зотлар ўтдилар ҳасратга тўлиб,
Қуллари зимистон, туни сим-сиё.
Фазога телмуриб, Улуғбек бўлиб,
Йироқ дунёлардан излади зиё.
Шохлар юрагида балқирмиди нур,
Расулар меҳридан норларми дунё?
Тубсиз зулумотда банд бўлган шуур
Бир-бирин қалбидан ахтарди зиё...
Валий наздида ҳам бенурдир жаҳон,
Магар ўз қалбида бўлмаса зиё. (П. 313-бет)*

Хусусан, Ибн Сино вужудига яширинган муъжизакор нур ҳакимлик тимсолида намоён бўлади. Дostonга Ибн Сионинг илмфанга чанқоқ кечган ўсмирлик йиллари, Бухоро амири саройига ташрифи, соҳибжамол қизи Маликани ҳасталикдан халос этиши, сарой кутубхонасидаги фарахбахш мутолалар, Малика билан

Ҳақим ўртасида юзага келган самимият, меҳр туйғулари, Маликага бўлган жавобсиз севгисидан қаҳрга ботган вазирнинг ичи қора ўғли Мирзонинг сарой кутубхонасига ўт қўйиши, бунда Ҳақимнинг айбланиши, саройдан бадарға қилиниши, олис Ҳамадондан паноҳ топиши, Халифа ишончини қозониб вазирилик мартабасига кўтарилиши, ана шу ола-тасир кечмишлар гирдибодида ажалга даъво топиши воқеалари тасвирланади. Бухородан бадарға бўлган Мирзога Ҳақимнинг ўз гўшасидан жой бериши, шогирдликка олиши, у эса тузликқа тупуриши, банданинг жони узилгач, майитнинг лабига томизилажак дармон дориларни тўкиб юбориши воқеалари достонга асос қилиб олинган. Кўринадики, асар воқеалари сертармом сюжет тизимидан иборат эмас.

Булар Ҳақим бошидан кечган воқеа-ҳодисаларнинг зоҳирий жиҳатлари. Улар лирик қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинса-да, энг муҳими, ана шу жараёнда Ҳақим Малика ва Мирзо кўнглида кечган, ўзаро мулоқотлар натижасида юзага келган ҳис-туйғулар (ҳасад, риё, севги-муҳаббат, ишонч) талқини, кечинмалар мазмуни, уларга нисбатан муносабатидир. Абу Али ибн Сино ҳаёти ва тақдирида шу таҳлит воқеалар кечганлиги бизга номаълум. Лекин, кечинмаларнинг бадий талқини асосида зоҳир бўлаётган воқелик жараёнларига ишонч уйғотади. Зеро, Ҳақимнинг буткул умрини одамларни дардан фориғ этиш, тирикликни шаън ёруғликка чулғаш нияти кўнглимизда катта меҳр уйғотади. Зеро, Ҳақим умрини тиккан эътиқод башарият умрини сарафроз этишга йўналтирилганлиги билан ҳам нуфузlidir.

Зеро, асардаги бадий талқинга кўра инсон умри Оллоҳ томонидан берилган буюк неъмат. Ана шу шарофатли мазмунига кўра умр беназир башарий қадриятдир. Уни беҳуда ҳою ҳавасларга совуриш гумроҳликдан бўлак нарса эмас.

*Ўнг билан туш, вужуд ва руҳ, тафаккур, борлик
Унинг зехну идрокида эди ҳукмрон.
Бу дунё инсон билан не бўлса боғлиқ
Чулғар эди хаёлини мўъжизасимон. (II, 372)*

Ҳақимлик ибн Синога қодир Эгам томонидан берилган, кўнлига жойланган, салоҳиятига юқтирилган буюк ҳикмат. Ана шу ҳикматидан “ҳар учраган топди кушойиш. Келар бўлди унга атроф тумонот. Ҳар беморда унга истак, ҳар соғда хоҳиш”. Ёш йигитчанинг ҳақимлик донғи, шаъни-шухрати кундан кунга орта боради. Бухоро амири

хаста Маликанинг дардига шифо истаб Ҳакимни чақиртиради. Малика ишқ дардига чалинган экан. Оқилона йўриқдан Малика соғаяди.

Инсоннинг кўнглини билмагунча, руҳиятини англамагунча, ўзлигини тушунмоқ мушкул, ботинига нигоҳ ташлаш маҳол. Шу боис дардига ҳам шифо топиб бўлмайди, деган нуқтаи назар Ҳаким фаолиятининг умумгуманистик мазмунини ташкил қилади. Зеро, ишқ- муҳаббат ҳам гоят оғир дард. Малика кўнглини чирмовуқдек чирмаган, қора қуюндек чулғаган ғашликни тушунгач, дардига малҳам топади. Фикрати ҳикматга айланиб, Малика қалбига чўккан ишқ шуъласини пайқайди. Унга дармон кушойиш йўриғи шу тариқа юзага келади.

Туйғу-кечинмалар талқини дoston бадииятининг бош хусусияти сифатида намоён бўлади. Ҳаким сарой кутубхонасида илм ташналигини қондириш учун мукка тушиб мутоллаага берилади. (“Бунда асрий қўлёзмалар, девонлар ноёб, илми нужум, илми шеър у илми тиб, бари. Қанча-қанча ҳикматлардан жам бўлган китоб, Бунда эди инсон ақлин жавоҳирлари”).

Абу Али ибн Сино яшаб ижод этган ўрта асрларда диний мутаассиблик ва жаҳолат, феодал бош-бошдоқлик авжига чиққан эди. Инсоннинг ботини зоҳирида аён, деган ақида асосида унинг ички аъзоларини, руҳини ўрганиш, тадқиқ этиш маън этилган эди. Ушбу чекланганлик буюк Ҳаким учун Инсоннинг борлиги билан йўқлигини аниқлашда, ўрганишда муайян тўсиқларни вужудга келтирар эди. Шу боисдан ҳам у аввало инсон руҳини билишликни бош вазифа қилиб белгилайди. Ўз ҳаётий эътиқодининг устивор мақсади деб билади.

*... Улар бўлса инсон агар туғилмоқ нега
Наҳот мен ҳам яшайман ўлмоқлик учун!
Яратишдан мурод нима? Бундай чоғ Ҳаким
Тавба билан бош эгарди, келтирдим, деб шак.
Бандаларга банда ишин буюрдинг токим,
Ҳар заррада ўзинг борсан, ўзинг бор бешак. (II, 375)*

Инсон кўнглида мужассамлашган нур руҳининг тийранлигини, ҳаёт жавоҳирини англатса, вужуднинг сўниклиги қалбдан нурнинг йўқолганлигини билдиради. Бу, бандасига ҳам буюк мўжизакор бунёдкорлик насиб этган. қачонки, инсон ўз борлигини гўзалликлар яратиш билан тасдиқламас экан, бу унинг учун маънавий ўлим билан баробар, демакдир. Инсоннинг борлигию

Йўқлиги руҳига яширинган нур-ёруғликнинг даражаси билан белгиланади. Бу нарса, дostonдаги ҳаёт ва ўлим, боқийлик ва онийлик, муҳаббат ва нафрат сингари боқий масалалар тадқиқотидан аён тортади. Вазирнинг ўғли Мирзо фаолияти орқали бўртиб кўзга ташланган Ҳасад рамзли маъно касб этади. У маънан ўлимнинг тимсоли сифатида кўрсатилади. Хусусан, Малика билан Ҳаким ўртасида юзага келган самимий ишонч туйғусидан шубҳага тушган Мирзо кутубxonани ёқиш орқали Ибн Синони саройдан йўқотиш пайига тушади. Ёвуз ниятига эришади ҳам (“Кулфат деган келса асли кела берар, рост. Бир чувалган ипни энди тараб чиқар ким? Китоб ёқар деган номни олганди паққос. Ўз умрини китобларга бахш этган Ҳаким”).

Мирзонинг Маликага “муҳаббати” риёга беланган, ёлғонга ўранган кечинма. Зеро, у катта бойлик ва давлат илнжида Маликага ишқ изҳор этади. Ана шу сохта кечинмалар Риё ва Ҳасад ҳосиласи бўлгани боисидан ўз бошига этади. Мирзо Маликанинг қаҳрига дучор бўлади, Бухородан ҳайдалади. Малика ўзини саройнинг тантиқ нуриман, дер экан биз ёруғликнинг нечоғлик катта кудратга, мўъжизакор салоҳиятга қодирлигини ҳис этамиз.

Абдулла Орипов Абу Али ибн Синонинг ахлоқий-фалсафий қарашларини ўқиб-ўрганган, чуқур ўзлаштирган, моҳиятини тeран англаб етган мутафаккир шоир сифатида бўй кўрсатади. Бу нарса, дostonдаги Ишқ ва Билишнинг бадий талқинидаги фалсафий маънолардан сизиб чиқади. Хусусан, Маликадаги Ишқ туйғуси икки вужуднинг бир-бирига майли, интилиши, етишиши тариқасида эмас, аксинча ўзликни билиш, ўз кўнглини тушуниб етиш ва ўзлигини қадрлаш тариқасида талқин этилади. Ёш Ҳакимнинг илмга ташналиги, илм-фанга, маърифатга чанқоқлиги инсон кўнглидаги зиёни билиш сари йўналтирилган муҳаббатдир. Бу — бир. Иккинчидан, Кўнгил нурининг маъно жилоларини тушуниш ҳамда тушунтириш орқали муаззам ҳаёт мазмунини ўқишдан иборат. Ишқ ва Билиш ўзаро боғлиқ. Ва улар бир-бирини тўлдиради. Зеро, кўнгиллардаги нур, зиё ҳаёт ишқидир. Ҳаётни, демакки, Борлиқ жилваларини маъноли ранглари билан туйиш, демакдир. Ҳаёт ҳақиқатини, эзуликнинг гўзаллигини билиш салоҳиятидир. Ибн Синонинг “Китоб аш-шифо” асарининг бир қисми бўлган “Рух тўғрисида” фаслида таърифланишнча, “...нур шаклида зоҳир бўлган Ишқ ақлни мафтун қилади ва олға етаклаб, мукаммаллаштиради. Ана шу мафтункорлик, камолотга иштиёқ Ишқнинг файзбахш ҳислатидир.

Ибн Сино Ишқни руҳни яшнатувчи қувват, демакки, инсонни балоғат ва фазилатга сероб қиладиган омил деб қарайди”.⁴⁵ Ибн Сино ёзадики, зукко ва фаросатли, оқил кишилар қалб меваларида яширинган ва соф муҳаббатни ташкил этадиган ҳислардан баҳра олишга ошиқадилар. Шу тариқа, муҳаббат охир-оқибатда шахсни руҳан олижаноб қилишга ёрдам беради, уни эзгулик манбаига яқинлаштиради. Эзгулик Ибн Синода жуда кенг маънода олиб қаралган. Бу – мутлақ Ҳақиқат, бу – ақли кулл, бу – коинот, табиат ва инсон ҳақидаги билимлар мажмуи. Бу – маънавий етуклик, юксак ҳиссиётлар тантанаси ва ниҳоят, хайрли бурч, руҳоний покликдир. Буларнинг бари Эзгулик, Хайр, Эзгу неъмат тушунчаларида мужассамлашган. Инсоннинг олий саодати шу фазилат ва файзга мушарраф бўлишидир.⁴⁶

Абдулла Орипов ўз достонида буюк мутафаккирнинг Эзгулик ва адолат, Ҳаққа етишиш ҳақидаги фалсафий фикрларини, ахлоқий қарашларини сингдириб юборган. Бу ҳол Ҳаким билан Малика нутқида, бадий талқинларда зоҳир бўлади.

*...Деди, тан ҳам яхлит эрур, сарғайса япроқ,
Узиб олиб обиҳаёт бермаслар, ахир.
Деди: танда бесабаб дард бўлмағи душвор,
Таралгай у асаб деган битта маёқдан.
Муҳаббат ҳам хасталиқдир, инжиқ, ишквардор,
Кириб келмас юракка у аллақоёқдан. (II, 383)*

Ҳаким дилида яна бир ниятини пинҳон асрар эди. (Кўрсам дерди тан-вужуднинг ботиниятин, Ёриб кўрсам дерди уни қўл билан ушлаб”). Лекин бундоқ манзарани кўз ўнгида жонлантириб, ҳис этган маҳали ногаҳоний қўрқинч билан титраб кетарди. “Осийманми? Яратдинг-ку мени ҳам ҳаллоқ, Дея тунлар, тангрига жим сукут этарди”.

Ҳаким кўнглидаги ният чўғ мисоли вужудини ёндиради. Уни ҳоли-жонига қўймайди. Ва лекин, эзгу ниятини восил этиш учун яратгандан руҳан мадад кутади, имдод сўрайди. Зеро, қодир Эгамнинг ўзи ўн саккиз минг олам қатори бандасини ҳам яратиб

⁴⁵ Комилов Нажмиддин. Ибн Сино ва Данте. “Гулистон” журн., 1980, 8-сон, 11-бет.

⁴⁶ Комилов Нажмиддин. Юқоридаги мақола.

қўйибди-ку. Борлиқ билан Йўқликнинг ажрим этгувчи бош меъ-зони Инсон қўнглига жойланган нурда мўъжизакор куч бор. У ўткинчи умрларга боқийлик ато этгувчи, гўзалликлар яратиб, ҳаётни янада сарафроз этишга сафарбар этилган қудратли бунёдкорлик салоҳиятидир. Шу боисдан ҳам Эзгу амаллар умрларни қанчалик ёруғликка чулғаса, ажал деган машъум куч бани одамни шунчалик қоронғуликка маҳкум этади.

Ҳаёт –ёруғ тириклик, яшноқ гўзаллик тимсоли экан, ажал деб аталган кўринмас маҳвор ҳилқат табиатини қай тариқа англаш мумкин? У ғайбдан қўққисда пайдо бўлгувчи номаълумликми ёхуд банданинг вужудига яшириниб олганми? Ўлимнинг уруғи одам вужудидаги қон таначаларидами ёки янаям ич-ичига беркиниб олган, англаб кўриб билиб бўлмас рўёми? Ва лекин, инсон деб аталган мўъжизакор ҳилқатта ҳаётни боқийлаштиришдек яратувчилик салоҳияти ноил этилган экан, ажалнинг ҳам қўлидан кўп юмушлар келадими? Хусусан, банданинг умрини маҳв этиш орқали борликни йўқликка айлантирадими? Ахир, ўлимнинг рангини кўриш, ажалнинг таъмини билиш қудратли яратгувчи иродасига шаккоклик саналар экан, ажалнинг борни йўқ қилишдек “яралмиш”ларини қай тариқа тушуниш мумкин? Бу Оллоҳнинг иродасига тубдан зид бо-риш эмасми? Ахир, у буюк солиҳ куч – бани Одам деб аталган ҳаёт зийнатини йўқлик комига тортиб олиб кетаяпти-ку!

Паноҳ эди салтанатлар Ҳакимга фақат,

Ажал билан олишмоқлик эди армони...

Боқар эди ой тамғали тоқи равоққа.

Маҳобати улуг эди, о, унинг ҳаддан.

Тенгсиз журъат керак эди ошиб ўтмоққа,

Асрларнинг ўзи тиккан бундай сарҳаддан.

Ажал билан олишувдир, дерди, ниятим,

Иккимиз ҳам Ҳақ олдида соме ҳар қачон... (П, 382-383)

Ҳаким қодир Эгам олдида қанчалар бурчли эса-да, ажалга қарши курашни у шаккоклик деб эмас, буюк Яратгувчининг яралмиш-лари сир-асрорини тушуниш, моҳиятини англаш, деб тушунади. Инсон умрини узайтириш баробарида ҳаётни янада нурафшон этиш-ликни эзгуликнинг олий белгиси деб билади. Ва шу йўсинда ёвуз-ликнинг домини даф этишга чоғланади. Ҳаким руҳиятидаги шаъ-шадор нур – яратгувчилик салоҳиятининг табиатини англаш, ба-дий тадқиқ этиш дostonнинг ёруғ саҳифаларини ташкил этади.

Ҳақим қўнглидаги ана шу сеҳрли нур дoston лирик қаҳрамонини оҳанграбо сингари ўз домига тортади.

Ҳақимнинг ажал билан олишувни Эзгулик билан Ёвузликнинг боқий муҳорабаси тариқасида тасвирланади. Шу боисдан ҳам биз Ҳақимнинг ҳар бир ҳатти-ҳаракатини бефарқ кузата олмаймиз. Ҳақим майитни жарроҳлик усули билан ёриб, ботинидаги ички аъзоларини ўрганишга жазм этади. У дoston воқеаларининг меҳварини ташкил қилади. қолган ҳамма ҳодисалар ана шу меҳвар теғрасида кечади.

Ибн Синонинг одам ички аъзоларини ўрганиш учун жарроҳлик усулига мурожаат этганлиги тарихдан бор гап. Фақат дostonда ушбу тарихий маълумот ҳаётини омиллар эвазига, Ҳақим ва Мирзо руҳиятида кечган ҳис-туйғулар тасвирини бериш, психологик таҳлил ҳисобига ишончли манзара ҳосил қилган. Хусусан, Мирзо Малика газабига дучор бўлиб мамлакатдан қувилгач, у ўз жиловдори билан Ҳамадонга Ҳақим ҳузурига юқуниб келади. Мирзога Ҳақим бағрин очиб, лутфу қарам кўрсатади. Узоқларда қолиб кетган севиқли диёр ҳозир Мирзо шаклида кўрингани боисмиқан, Ҳақим уни ичкарига бошлайди. У Ҳақим ишончини қозониб, шогирдликка ўтади.

*...Қабристонга ўтажаксан сен бугун оқшом,
Харид қилиб келтиргайсан янги бир мурда".
Мирзо ранги узилди-ю, ўчди батамом,
"Ё, ҳазратим, бу нечук шарт", деёлди зўрға.
Ҳақим деди: "Ажални мен шундоқ йўл билан,
Даф қилурман, муродимдир тажриба фақат.
Гўрковни сен рози айла бисёр пул билан,
Ҳузуримда қолай десанг, сир сақла минбаъд". (II, 384)*

Кўринадики, шоирнинг Ибн Сино психологиясини яратишда, Эзгу амалларга қўл уришида ўз даврининг диний-ижтимоий муҳити билан узвий боғлиқликда акс эттиришдек бадиий нияти — ижодий концепцияси ўзини тўқис-туғал оқлаган. Яъни, ҳаётини асослари билан психологик тасвирга ишонч-эътибор руҳини бағишлаган. Ажалнинг совуқ, маҳвор кучини даф этишда инсон ботинидан унга жавоб излайди. Бу ўринда шоирнинг нафақат халқимиз тарихини, шунингдек Ибн Сино ҳаёти ва тақдири билан боғлиқ майда тафсилотларни ҳам гоят синчковлик ила ўрганиб ўзлаштирганлиги аёнлашаётир.

Шу нарсани таъкидлаш жоизки, ёлғиз тарихий маълумотлар, воқеа-ҳодисалардан бохабарликнинг ўзи етишмайди, камлик қилади.

Бунинг учун тарих туйғусидан ташқари мозийга файласуф нигоҳи билан назар ташловчи мутафаккир ҳам бўлиш керак экан. Мазкур фазилатларни бирлаштирувчи яна катта бадий салоҳият ҳам тақозо этиладики, ушбу омиллар бир нуқтада жипслашган тақдирдагина тафаккур гулханларини ҳосил этаркан. Абдулла Орипов шахсиятида тарихчи нигоҳи, файласуф шуури ва юксак шоирона бадиият сеҳри мужассамлашгани боисидан Ибн Синонинг бетакрор бадий сиймосини гавдалантиришга эришган.

Ибн Сино – конкрет тарихий шахс. қолган персонажлар – Малика, Мирзо бадий тўқима маҳсули. Зеро, айнан шундай одамлар, дostonда тасвирланган тарзда, тарихан аниқ ҳаётий шароитда кечмаган бўлиши мумкин. Буларнинг ҳаммаси тарихий материални бадий-эстетик идрок этиш жараёнидаги ижодкор бадий онги – шуурининг синтезидир. Оддий илмий тил билан айтганда, бадий тўқима ҳосиласидир. Лекин асарнинг бадий қиммати тарихий фактамаълумотларни бадий талқин қилишда тарихийликка таянганлиги, тарих туйғусига асосланганлигидир. Негаки, қаҳрамон (Ибн Сино) ва персонажларини (Малика, Мирзо) аниқ ҳаётий муҳитда кўрсатади. Ана шундай ҳолатларда шоир ўзининг ўта нозик руҳиятшунос сифатида намоиш қилади. Хусусан, ҳар бир персонажнинг руҳиятини, психологик ҳолатини ўша ҳаётий шароит билан узвий боғлиқликда акс эттиришга эришади. Яна шуниси муҳимки, ана шундай нозик асноларда Ҳаким билан Мирзонинг характериға хос хусусиятлар ҳам бўртиб намоён бўлади.

Шоир олис мозий бағрида кечган тарихий воқеани бадий юксак бўёқларда тасвирлайди. Ўша қоронғу кечада, милтиллаган шам ёруғида кечган жарроҳлик амалини кўз олдимизда тиклайди (“Ўша тунда муродига етишди Ҳаким, Содир бўлди тиб илмида пинҳон инқилоб. Ёриб кўрди у инсоннинг танин бавахм, тонг ёришмай дафн этишни буюрди шитоб”).

*Кунни буйи иккови ҳам дилгир, бенаво,
Ҳидлаб юрди дафъи дард деб юрак дорини.
Лекин Ҳаким билмас эди, ўша кеч Мирзо,
Келтирганди бўғизлаб ўз жиловдорини. (П, 38)*

Шоир танлаган бадий деталлар, ифода тарзи шундай тиниқ ва ўзига хоски, ҳар бир сўз рамзга, ҳар бир ибора чуқур маънога йўналтирилган. Дostonда Ҳаким эзгулик тимсоли сифатида акс эттирилса, Мирзо ўз феъли, ҳатти-ҳаракати билан Ёвузлик муждаси

тариқасида кўз ўнгимизда гавдаланади. Мирзо шундай бир қабиҳ кучки, у Ҳаким ишончини қозониш, илондек иссиқ бағрига сингиб кириб олишдек шахсий манфаати йўлида жиловдорини бўғизлайди. У аслида жўн тириклик бандаси эди, Умри ўтиб билмасди ҳеч нима онг, шуур. У тангрининг шундайин бир бандаси эди, Унинг учун пучтап эди идрок, тафаккур. У шунчалар маккор кимсаки, Ҳакимнинг кўнгил асморларини бўлишишдек ишончини қозонади. Ҳаким билан сирдошлигидан фойдаланиб, “унинг билан интиларди шуҳрат томига”. Битта ҳолдан ўкинарди гоятда лекин. Нега бу шон келмади деб ўзин номига. “Афшонадан чиқиб қолган битта осий зот. Еол қолдириб турса наҳот олам- жаҳонни. Мирзо олис кечалари ухламай бот-бот. қарғар эди, каж тақдирни, ўртарди жонни”.

Ҳаким бир куни Мирзони чорлаб, улуғ меҳнатига яқун ясаганлигини, китобига сўнги нуқта қўйганлигини айтади. Шу аснонинг ўзида Мирзонинг ичида илон ўрмалай бошлайди; ич-этини ҳасад кемиришга тушади.

*Қўрдим илк бор инсоннинг мен ботин азвосин,
Тафаккурнинг номидан мен иш тутдим, Мирзо.
Тингла Мирзо, мен ўлимнинг топдим давосин,
Ажални мен даф қилурман, енгурман, илло. (II, 385)*

Токчага қирқта шиша терилган эди. Ҳаким бирма-бир эринмай санаб чиқади. Жон узилгач, марҳумнинг лабига бирин-кетин томизиш лозимлигини тушунтиради. қирқинчи шишадаги суюқликдорун томизилгач, марҳум оёққа туради, тилга киради, дея уқтиради. Ўзгаларда бу доруни қўлламадимки, боиси шак келтирмай, “осийликни ўзгаларга кўрмадим раво”, дейди Ҳаким. Ўз ҳаёт иплари узилган лаҳзаларда бу доруни ўзида қўллашликни ҳам Мирзога уқтиради.

Тарихий ривоятларда айтилишича, Ибн Сино ўлат касали эл-юртга балою қазодек ёпирилган пайтда даҳшатли офатга қарши курашда ҳасталикка чалинади. Ва охир-оқибат ана шу дард билан фанодан бақога риҳлат этганлиги айтилади. Достонда Ҳамадон чеккасидаги Бағридоғ қишлоғига дайди каптар орқали ўлати касали тарқаганлиги, унинг дастидан тирик жон соғ-омон қолмаётганлиги, қишлоқ аҳли қирилиб кетаётганлиги кичик бир лавҳада ёритилади. Асарда тилга олинган дард-ҳасталик (вабо, ўлат, ишқ ва ҳ.к.) борки, улар ажалнинг уруғи, қора кўриниши тарзида талқин қилинади. Ушбу талқин, воқелик таҳлили лирик қаҳрамон

нуқтаи назари орқали бадиий умумлаштирилади, баҳоланади. Ана шу бадиий умумлашма фикрлар теран маъно салмоғи билан фалсафий мазмун касб этади. Бу ҳол, шубҳасиз, асарнинг бадиий-эстетик идрок ва ифода йўналишини ижтимоий-фалсафий маъно билан белгилайди. Достоннинг бадиий пафосини фалсафий мазмундорлик тайин этаётганлигини ҳам кўрсатади.

Қора ажалнинг даҳшатли кўриниши — ўлат ҳар бир вилоятда даф этилмаса жаҳаннам офатидан Ҳамадон ҳам қирилмоғи мумкин эди. Ҳақим тирик жонзот борки ўз макон-масканларини белибос ташлаб чиқишликни, барча нарсага ўт қўйиб, ёндириб қуйдиришликни, кулини ҳам чўнқир қўмиб ташлашликни буюради. Ногаҳонда Ҳақим вужудини титроқ қоплади. Аллақим ичига кириб олиб ўт ёққандек, вужуди аланга-оташ комида қолди. У от қўйса-да, саройгача етиб келолмади, ҳолсизланиб эгардан қулаб тушади. Уни олиб келиб ўз хонасига ётқизадилар. Тингла, Мирзо, — дейди Ҳақим ўзига келгач. — Умр сўнмоқда, ажал билан ўзим изма-из келмоқдаман. Умидворман, қудратим бор уни енгмоққа. “Китобимда қолди шукр, илмим, саботим, Ортиқ ишим бўлмас эди кори ғам билан”.

*Шундоғ дея руҳсиз Ҳақим кўз юмди секин,
Чўмган эди тубсиз ўлим қаърига даҳо,*

Ҳақим айтгандек қоидага мувофиқ Мирзо жонбахш сувни бирин-сирин унинг лабларига томизади. Ўлим комидаги Ҳақим вужуди жонлангандек бўлади. Еабига томган дорулардан юзига қирмизи ранг югуради. Аста нафас ола бошлайди. “Сўнгги шиша қолганида ё қодир эгам, Ҳақим бирдан тириклардай очди кўзини”. Бу ҳолдан ҳайратга ботган Мирзо ҳуши учиб ортига тисарилади.

Сўнгги ўн бешинчи боб достоннинг аввалги саҳифаларидаги бадиий-эстетик таҳлилга яқун ясайди. Хусусан, у асарнинг ижтимоий-фалсафий мазмунини ўзида мужассамлаштирган. Мирзонинг ичида ёнган ҳасад, кин-адоват алангаси асл қиёфасини намоён этади. Мирзонинг аламли, газабга йўғрилган эътирофи, аслида, ичига беркинган ажалнинг ёвуз ҳайқириги сифатида англашилади.

*Айт-чи энди, қайбиримиз йиқилган, йиққанг
қани, мени енгиб кўр-чи, ажал мен ўзим.
Мен — иблисман, одамларнинг ўзидан чиққан,
Сен — закосан, йўқдир сени кўрарга кўзим.*

*Мен бермайман бул доруни, — шундоқ деб Мирзо,
Остонага урди чил-чил, битди матлаби.
Сўнгера ҳилват бу маскандан бесас, бесадо
Чиқиб кетди, бурилганча улкан қурт каби. (П, 388)*

Демак, ўлим — тирик. У одамлар орасига кириб кетди. Бу ёруғ очундан, ҳаётимиздан гумдон бўлгани йўқ. У ёлғиз Мирзонинг қоронғу қалби билан кифояланмайди. Яна бошқа макрли, риёли, ёвуз бандалар кўнглидан ошиён топишлиги тайин. Фақат Ҳаким буюк чархнинг айланишига, бу ёруғ дунёнинг найрангли ўйинларига қулоқ тутиб сукут ичра ётади бедор.

Сукунат — рамз. У эзгуликка йўғрилган тириклик; ҳаётнинг барҳақ ва бардавомлигини англатиб турувчи тийран умр. Борлиқ ва йўқлик ичра муаллақ қотган тириклик лаҳзалари. Бу сукутнинг тугайдиган замони йўқ. Бу умрнинг поёни йўқ, у вақтдан ҳоли. Кўрадио, сўзлай деса забони йўқдир, Эшитади, турай деса йўқдир мажоли. Кўринадики, Эзгулик билан Ёвузликнинг олишуви ҳаёт қадар азалий ва абадийдир. Фақат унинг кўринишлари, ранги турли хил тусга кириб товланади. Шундай экан, эзгулик учун кечган умрлар ҳам шарафга, файзга тўлиғ. Умр — тенгсиз, тимсолсиз неъмат. Оллоҳ инояти, башарий қадрият экан, уни узайтириш учун сафарбар ҳаёт ҳам Нурга, ёруғликка матлуб. “Ундадир мужассам инсон матлаби” (Абдулла Орипов).

Мазкур бадий умумлашма фикр бугунги кун учун, замондошларимиз маънавий-ахлоқий маданиятини янада сарафроз этиш, комиллик хислат-хусусиятлари билан зийнатлаш учун даркор. У бугунги куннинг катта маънавий эҳтиёжи сифатида бўй кўрсатаётир.

Демак, юқоридаги кузатишлардан хулоса сифатида айтиш мумкинки, биринчидан, “Ҳаким ва ажал” лиро-эпик дostonида буюк ватандошимиз Абу Али ибн Сино ҳаёти ва тақдир мисолида ҳаёт ва ўлим масаласи ижтимоий-фалсафий йўналишда ўрганилади. Эзгулик ва Ёвузликнинг боқий кураши тарзида бадий талқин этилади. У яна соф миллий бўёқларга ҳам эга. Хусусан, туркий халқларда умрни яхшилик, эзгулик учун сафарбар этиш қутлуг анъана сифатида авлодлардан авлодларга ўтиб келади. Ижтимоий-сиёсий воқеликлар моҳиятига кўра, ҳар бир авлоднинг маънавий-интеллектуал эҳтиёжлари тақозоси билан турли йўналишда бадий-эстетик тадқиқ этиб келинаётир.

Иккинчидан, шоир дostonи ва шеъринг драмаси (“Соҳибқирон”, “Ҳаким ва ажал”) халқимиз ҳаётининг турли тарихий даврлари

воқелигини ҳамда ёрқин шахсини эгалари бўлган буюк сиймолари тақдирини асос қилиб олган эса-да, турли хил ижтимоий-ахлоқий масалалар қаламга олинган бўлса-да, уларни шахсининг ғоявий-бадий концепцияси бирлаштириб туради. Шоир шеърларию достони ва шеърини драмасига яхлит эстетик бутунлик бағишлайди. Бу — ўзбек халқининг буюк саховатли қалб соҳиби эканлигини кўрсатишдан, миллатимизнинг нечоғлик маънавий-интеллектуал, ахлоқий бойликка эга эканлигини аниқ факт-маълумотлар, воқеалар, тақдирлар асосида тасдиқлашдан иборатдир. Зеро, қанчадан-қанча босқинчиларнинг зулмкор қиличи халқимиз бошида қайралмасин, унинг қалбидан Эзгулик, Адолат, Озодлик туйғуларини қувиб чиқаришга ҳаракат қилмасин, миллатимиз руҳини асло бука олмади, қанотларини қайирса-да, синдира билмади. Халқимиз кўнглидаги Эзгулик, Адолат ва Ҳур фикрликнинг алал-оқибатдаги тапталмасига бўлган беқийс Ишончини асло сўндирилмади.

Учинчидан, “Ҳаким ва ажал” достонида кузатилганидек, асар воқеалари лирик қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади. Ҳаёт ҳодисалари, воқелик жараёнлари, қаҳрамон ва персонажларнинг ҳатти-ҳаракати лирик қаҳрамон нуқтаи назаридан баҳоланади. Ана шу жараёнда Ҳакимнинг эзгулик ҳимоясига сафарбар этилган ҳаётини баҳолашда ахлоқий позициясида юксак башарий қадриятлар меъзони асос қилиб олинган. Ижтимоий-фалсафий умумлашма фикрларда бугунги куннинг юксак маънавий-ахлоқий талаб ва эҳтиёжлари мужассамлашган. Асарнинг нафақат бугунги кун, яна шунингдек, келажак авлодларнинг ҳам руҳоний маданиятини юксалтиришга хизмат қилишличги сирлари шунда.

IV-БОБ. ШЕЪРИЙ ДРАМАДА ЭПИК ТАФАККУР ТАБИАТИ. РЕАЛ ТАРИХИЙ ШАХСЛАРНИ БАДИЙ ЎРГАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Бутун бир халқнинг тимсолига айланган сиймолар кўҳна тарихда кам топилади. Буюк соҳибқирон бобомиз Амир Темур туркий улуснинг, ўзбек халқининг рамзи сифатида нафақат ислом оламида, шунингдек инсоният тарихида ёрқин шахс бўлиб яшаб келмоқда, умргузаронлик қилмоқда. Улуғ саркарда, донишманд давлат арбоби ҳаёти ва фаолиятига бағишлаб яратилаётган адабий, илмий, тасвирий санъат ва монументал ҳайкалтарошлик асарлари, таржима китоблари юзага келмоқда. Жаҳон халқлари маданиятининг, илмий-бадий ҳамда ижтимоий-сиёсий тафаккурининг ёруғ фасли ҳисобланган “Буюк Темурнома” янги-янги саҳифалар билан бойиб бормоқда.

XX асрнинг иккинчи ярми — XXI аср бошлари ўзбек шеърини тараққиётида алоҳида ўрин тутган Абдулла Ориповнинг беш пардали “Соҳибқирон” драмаси “Буюк Темурнома” силсиласига янги боб бўлиб қўшилди.

“Биз ўзбекларни улуғ, бунёдкор халқ деб дунёга тараннум эта-япмиз ва аслида ҳам шундай, — дейди Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов. — ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида Амир Темур бобомизнинг тўйларини ўтказишдан мақсад нима эди? Комил бу инсоннинг, энг аввало, буюк давлат асосчиси, буюк бунёдкор, ижодкор шахс бўлганлигини, фан-маданиятга ҳомийлик қилиб, жаҳон цивилизацияси тараққиётига беқиёс ҳисса қўшганини олам аҳлига билдириш эди. Тарих — халқ маънавиятининг асосидир. ... Биз Берунийларга, Бухорийларга, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Мирзо Бобурларга меросхўрмиз”⁴⁷. Дарҳақиқат, муҳтарам юртбошимиз таъкидлаганидек, ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади. Ҳаққоний тарихни билмасдан туриб ўзликни англаш мумкин эмас. Буюк Амир Темурнинг ижтимоий-сиёсий, ҳарбий, иқтисодий, маданий фаолиятидаги устивор хислат-хусусиятларни алоҳида таъкидлаб кўрсатади.

Биринчидан, “Куч адолатда!” деган гуманистик инсонсеварлик концепциясини ўз фаолиятига асос қилиб олган буюк бобомиз-

⁴⁷ Каримов Ислам. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. “Миллий тикла-ниш” ҳафталиги, 1998, 18 август, 26-сон, 2-бет.

нинг донишманд давлат арбоби, инсоният тарихида саккиз юз йил ҳукм сурган салтанат соҳибқирони сифатидаги хислат-фазилатлари ёритилади. Иккинчидан, илм-фан, маданият, адабиёт, санъат, архитектура, ирригация ва ҳ.к. соҳаларда амалга оширилган беназир, мислсиз бунёдкорликларнинг ҳомийси, раҳнамоси. Учинчидан, ноҳақликка, зуравонликка, ғайри инсонийликка қарши аёвсиз кураш олиб борган, исломий маънавий-ахлоқий маданият тантанаси йўлида ўзлигини сафарбар этган адолат ҳимоячиси эканлигини жаҳон афгор оммасига танитиш, билдириш. “Яқин-яқингача давлат бошқаруви санъати ҳақида сўз кетса, кўпчилик гапни ё марксчи-ленинчиларнинг давлат ҳақидаги сохта назарияси ё бўлмаса ХВП асрда яшаган Макиавелли қарашларидан бошларди. Қўйиб берсангиз, бу эски одатни бугун ҳам давом эттиришади. Давлат, салтанат, жамият бошқарувига оид мумтоз асар – “Темур тузуқлари”ни ёзган ким? Умуман, кишилик тарихида ана шундай йўналишда асар битиб қолдирган бошқа ҳукмдор борми ўзи?”⁴⁸

Абдулла Орипов “Соҳибқирон” драмасида Амир Темур шахси ва фаолиятини ёритишликни мақсад қилиб оларкан, донишманд давлат арбоби ва бунёдкор салтанат соҳиби, боқий гўзалликлар, маънавий-интеллектуал қадриятлар яратувчи шахс концепциясини асос қилиб олади. Шоир “Альбомга” шеърисида олис мозий ҳақида фикр юритар экан, “Унда мен ахтарган энг порлоқ Инсон, Унда мен истаган синмас ҳақиқат!” деб ёзади.

*Одамлар ўтдилар бир вақт бир замон.
Ўтдилар энг оддий бахтдан ҳам йироқ.
Ягона орзуси эди нарча нон,
Энг буюк армони – озод яшамоқ! (10-бет)*

Шоир Амир Темур шахси, ҳаёти ва фаолияти, яшаган даври, ижтимоий-сиёсий муҳит материалига мурожаат этар экан, нафақат зукко, фасоҳатли ижодкор, шу билан баробар она тарихининг нуктадони, тарих фалсафасининг закий билимдони сифатида бўй кўрсатади. Хусусан, нафақат Туронзамин, Туркистон тарихини, шунингдек Амир Темур салтанати билан иқтисодий, маданий, илмий савдо алоқаларини олиб борган мамлакатларнинг ҳам ўша олис даврдаги ўтмишини, ҳаёти фасллари, дунёқарашини ва

⁴⁸ Қаримов Ислоҳ. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. “Миллий тиклашниш” ҳафталиги, 1998, 18 август, 26-сон, 2-бет.

истак-майллари, ҳатто ички манфаатларини ҳам нозик фаҳм ила билганлигидан воқиф топамиз. Олис тарихнинг тўрт фаслида эсан шабадаларнинг коса тагидаги ним коса тариқасидаги долғали йўналишларини англаб етамиз.

Шоир халқимизнинг олис тарихидаги Амир Темур шахси ва фаолияти билан боғлиқ ёруғ саҳифаларига мурожаат этиши бежиз эмас. Улкан салтанат ҳудудларида адолатни қарор топдирган, халқнинг тинч-фаровон, бунёдкор ҳаёт тарзини таъминлаган буюк бо-бокалонимиздан имдод сўрайди. Руҳий мадад, куч-қувват олади. Негаки:

*Ҳамон ер юзида шайтон тугёни,
Тилларда дуо-ю дилларда зарда.
Кўриб бу ноқису нотинч дунёни,
Қайта босардингиз балки, саркарда.⁴⁹*

Не тонгики, ҳали ҳануз бирлик, иттифоқ, ҳамжиҳатлик туркий халқлар фарзандларига етишмаяпти. У анқонинг уруғи сифатида камёб, номёб бўлиб, ҳаётимиздан сийраклашиб кетди. Шу боисдан ҳам шоир драмада “ноаҳл авлод”, деган иборага алоҳида урғу беради. Бу ҳолни шоир ёниб, куйиб, жизганак бўлиб тилга олаяпти. Зеро, кўҳна тарих зарварақларидан аёнлашяптики, ноаҳиллик ушбу халқларни парокандаликка олиб келган, душманларига емиш қилган, қўл-оёғини боғлаб мутеликка маҳкум этган ашаддий ёвуз иллатдир. Халқимиз бошига асрлар оша кўланка ташлаб келаётган ёвузликларнинг илдизи ана шу ерда.

Шоир XX асрнинг адоғида кечаётган авлодлар ноаҳиллигидан, боши қовушмаслигидан дили зирқирайди, афсус-надоматлар чекади. Шу боисдан ҳам тўртликларидан бирида, “Қаршингда ҳасратли ўйга толаман, Қачон халқ бўласан, эй сен — оломон!”, дея ёзгиради. Фожеалар бир-бири билан уланиб кетган. “Шўрлик она замин бирлика зор-ку. Унга талпиниш ҳам, демак, зўр савоб”, дея зирқираган кўнгли кушойиш топгандек бўлади.

Бу ёруғ очундаги ноаҳиллик фалсафаси шоирни интиҳосиз ўй-мушоҳадалар издиҳомига тортиб кетади. Ёй ўқи камондан қочади; тоғлардан олислар дарё ва булоқ. Булутлар бағридан қочади ёмғир,

⁴⁹ Орипов Абдулла. Соҳибқирон. Беш пардали шеърӣ драма. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1996, 7-бет. (Кейинги мисолларда ушбу нашр саҳифаси матнда кўрсатилади).

сукунатдан қочиб шамоллар санғир. Ҳатто нафис чечакларнинг хушбўй атри ҳам гунчалар қўйнидан қочар дамодам. Огоҳ бўлсанг агар олам сиридан Дунёлар ҳам қочар бири-биридан. Бироқ йироқ тушса инсондан инсон, бу ҳолнинг шарҳига не дейсан, эй жон! Она фарзандига қучоғин очсаю, фарзанди онасидан минг фарсаҳ қочса. Ота билан ўғил бир-биридан телбалар сингари қочса. Дустлар ҳам зимдан йироқлашса, шаҳардан бош олиб кетган кимсалар каби бир-бирининг номини аташга орланиб, бедор йироқлашса.

*Бирлашса ёвузлик, турфа иллатлар,
Қочса бир-биридан эллар, миллатлар.
Қовушмаса инсоф, эзгулик, сабот.
Мен бунинг сабабин билмасман, ҳайҳот!
Тафаккур башарга гарчи яловдир,
Нечук одам қавми одамга ёвдир.
Жавоб берар бунга на ер, на осмон,
На Будда, на Зардўшт, на Инжил, Қуръон.
Энди бандаларга ўзинг қил шафқат,
Эй олий жозиба – сирли Муҳаббат! (П, 147)*

Энг олий сирли муҳаббат – бу ўн саккиз минг олам ижодкори. Инсон феъл-атвори, фаолияти мунчалар мубҳам. Мунчалар тизгинсиз. Унинг қошида ҳатто яратгувчи ҳам лолу беҳол. Олий куч-адолатда экан, демак у халқлар, авлодлар ўртасидаги бирлик, иттифоқ, комилликнинг ҳам энагасидир. Олий адолатгина бандасини ҳақни билишга, ҳақиқатни англашга, комиллик маснади сари юз тутишга ундайди. Бирлик, ҳамжиҳатлик, иттифоқнинг энг муҳим белгиси – бу комилликдадир. Комиллик эса адолатдадир, деган фикр шоирнинг ижтимоий-эстетик қарашларида устиворлик қилади. Шу маънода, шаҳс эрки, миллат озодлиги, ватан ҳурриятит бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Қачонки, шаҳс эркин бўлмас экан, Ватан ҳуррияти ҳақида сўз очиш ҳам ножоиздир. Зеро, озодлик комилликнинг энг кўркам, ёрқин кўринишларидан биридир. Юрт озодлиги элнинг бахти. Ва бу нарса шаҳс комиллигини юзага чиқарувчи муҳим омиллардан бири сифатида бадий талқин этилади.

Демак, кўряпмизки, ўтмишга мурожаат, аждодлар ёди ҳам бугунги кун муракаблиқларини, замонавий воқелик сир-синаотларини англашга чоғланган шоир лирик қаҳрамонининг таянч нуқталаридир. Контраст – муқояса усули бу борада етакчи. Хусусан, чексиз фаҳр мискин кайфият билан, юксак башарий идеалларга чорлаш

иллатлар устидан ўқилган айбнома билан, замонга шукрона шикаста қалбнинг андуҳлари, улуғ аждодларга шарафномалар оломонга аччиқ киноя билан ёнма-ён келади. Турфа туйғуларнинг рангин талқинлари эзгу ният — замондошларимизга кимлигини англатиш, комиллик ҳислат-хусусиятларини одамлар табиатида шакллантириш, тарбиялаш учун хизмат қилади. Зеро, инсонни мукаммаллаштириш учун кураш ўтмишда ҳам, бугуну эртага ҳам — ҳаминша энг долзарб зарурат, маънавий-интеллектуал эҳтиёж бўлиб қолаверади.

“Мақсадимиз, асосий муддаомиз — халқ, — дейди Абдулла Орипов. “Ўзини таниган адолатга интилади” номли суҳбатиди. — Ниманики ёзмайлик — шеърми, прозами, халққа хизмат қилсин. Кимдир, улуғ шоирлар тарихнинг бурилиш нуқталарида пайдо бўлади, деб айтган... Улуғ шоирлар жаҳондаги катта ўзгаришлар манзарасида кўпроқ кўзга ташланади”.⁵⁰ Абдулла Ориповнинг шоирона маҳорати шундаки, у Амир Темур шахси ва ижтимоий-сиёсий фаолиятини халқ ҳаёти ва тақдирида, тарихнинг бурилиш палласида нечоғлик муҳим, ҳал қилувчи ўрин тутганлигини бадиий талқик этади. Шу ўринда академик-адиб Иззат Султоннинг қуйидаги сўзларини эслаш жоиз. “...Халқимиз уч балонинг — миллий бирлик ҳиссининг сустиги, ёлғон интернационализм ва оддий қонхўрликнинг дардини тортиди. Ҳар бири дўзаҳ азобига тенг азобларни торта-торта биз бели букилган, қурби қуриган, бугунги янги озодлик шароитида ҳам қуллик таъзимидан ҳали-ҳануз қаддини тўла қўтариб ололмаётган ва шу сабабли битта даҳшатли бақириқдан тирқираб кетадиган оломонга айланиб қолганмиз. Шу шароитда Абдулла Ориповдек қудратли истеъдод сўзининг бой мазмуни, руҳи ва эҳтироси (пафоси) бизнинг дардимизга малҳам беради, белимизга қувват киргизади, ожиз кўзларимизга нур ато этади”.⁵¹

Абдулла Орипов талқинида буюк бобомиз Амир Темур ўрта асрлар ислоҳотчиси, жамиятдаги озодликка ва тараққиётга бўлган интилишларни ўзида мужассамлаштирган йўлбошчи, ҳалоскор, донишманд тимсолида гавдаланади.

*Шоир аҳли ғазалларни қоғозга ёзса,
Мен шеъримни ўчмас қилиб шамширға ўйдим.*

⁵⁰ Орипов Абдулла. Ўзини таниган адолатга интилади. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1986, 9-май, 2-бет.

⁵¹ Султон Иззат. Талантнинг бирлаштирувчи қудрати. “Ўзбекистон адабиёт ва санъати”, 1991, 29-март, 4-бет.

У битикнинг мазмуни шул:

“Куч – адолатда!”

Ёш бошимдан қисмат менга қилич тутқазди.

Чингизийлар мўр-малаҳдай босган бир пайтда.

Неча-неча шер юракли барлос йигитлар,

Ёвларига ем бўлганда боши бирикмай,

Тоғу тошда санғиб юрган эрксеварларни

Ўз теграмга тўпладим

Ялов кўтардим. (10-бет)

“Куч – адолатда” шиори Амир Темур салтанатининг чексиз ҳудудларида ахлоқий ва маънавий меъзонга айланган эди. Куч бирликка асосланган тақдирдагина адолат ҳарор топади, ҳақиқат юзага чиқади, деган ғоя асардаги бадиий талқинлардан сизиб кўринади. Шу маънода у шоирнинг ижтимоий-эстетик идеали меҳварини ҳам ташкил қилади.

Биринчи саҳнадаги Амир Темур, Мир Саид Барака, Амир Ҳусайн ўртасида кечган суҳбат ўзининг теран фалсафий мазмуни, ижтимоий моҳияти билан Куч – Бирлик – Адолат концепциясининг яна бир муҳим қиррасини шуълалантиради. Илмда маълумки, Хожа Аҳмад Яссавий адолатни, инсоннинг ахлоқий покланиш ва комилликка эришиш ғояларини тарғиб этгувчи сўфийликнинг “яссавий” тариқати асосчиси эди. Амир Темур Хожа Аҳмад Яссавийни ўзининг пири деб билар, динга кишиларни маънавий ва ахлоқий камолотга етакловчи, мамлакат куч-қудрати ва улуғворлигини мустаҳкамловчи куч сифатида ёндашарди. Ана шу ғоя биринчи саҳнада кечган мазкур суҳбат мазмунидан балқиб туради.

Хусусан, исломий маданият Амир Темур шахсияти ва фаолиятини нурлантириб турган маънавий-ахлоқий принциплари асосини ташкил этади. Буюк соҳибқирон ахлоқий қарашларининг мағзини белгилайди. (“Унутмагил, музаффарман ҳақлигим учун; Улуғ бир зот яшаб ўтган бизнинг заминда. Туркистонлик авлиё у Аҳмад Яссавий. Тингла унинг бир ҳикматин, ғоят ибратли. Нафсим мени йўлдан уриб хор айлади. Термултириб халойиққа зор айлади”, 22-бет). Амир Ҳусайн ўз нафсининг қурбонига айланганлиги учун ҳам ирода эркинлигини йўқотган. У шунчалик тубанликка, бойлик орттиришга муккасидан кетганки, синглиси Улжой Турконга совға қилган узугини ҳам қайтадан ўзлаштиришдан тап тортмайди (“Элга солган солиғингнинг катта қисмини Улжой билан иккаламиз қоплаган эдик. Ўз синглингга ўзинг ҳада қилган зираклар ўз қўлингга қайтиб борса, олдинг, ноинсоф”, 21-бет).

Амир Хусайн ўз эркини, кўнгил измини нафс деб аталган юҳо хоқон изнига топширганлиги боисидан ҳам муте. У нафс бандаси бўлганлигидан ҳам мағлуб бўлиб қолаяпти. У ирода эркинлигини бошқариш ҳаққи-ҳуқуқидан маҳрум. Одиллик Худонинг асосий сифатларидан бири. Шундай экан, у бандасининг ҳам кўнглига инсоф-диёнат туйғусини жойлаган. Бировнинг ҳаққига хиёнат қилмаслик, ўзгаларнинг ҳалол луқмасига кўз олайтирмасликдек холис ҳалоллик туйғулари билан кўнглини зийнатлаган. Ва лекин, банда — ношукур-да. Одиллик, ҳалоллик, покдомонлик сингари банданинг шахсини безовчи ҳислатларни кўнглидан қувиб, гуноҳи азимга ботадами?! Оллоҳ таолонинг йўриқлари ҳамиша адолатли. Гуноҳ ишлар эса инсон фаолияти билан боғлиқ. Банда ирода ва фаолият эркинлигига эга эса-да, нафсининг қули бўлганлиги боис ўзлигини йўқотган. Шунинг учун ҳам у гуноҳ чоҳига тойиб йиқилаверади. Амир Хусайн кўргулиги бунинг тиниқ тасдиғи. Оллоҳнинг иродасига шак келтирган банданинг ёзуғи аламли, ачинарли, фожелидир, деган фикр Амир Темурнинг қуйидаги эътифидан балқиб туради.

*Мен ҳамиша шукур айтдим парвардигорга,
Қодир Оллоҳ ойдин қилди йўлимни доим.
Забт айласам қай бир замин,
Қай мамлакатни
Худойимнинг хоҳишига таяндим мудом.
Ҳатто йироқ юлдузларнинг феъли қандоқ деб,
Тинглаганман қуръачию мунажжимларни.
Турфа дину эътиқодга ибодат қилган
Неча-неча қавмларни ҳукмимга олдим.
Муҳаммаднинг яловини кўтардим баланд. (23-бет)*

Зеро, Амир Темур эътиқодига кўра банданинг кўнглини исломий шуур ёғдулари ила нурлантириш покланишнинг энг муҳим белгиси. Бу, шубҳасиз; комилликка етишдаги ҳал қилувчи босқич. Тўғри, инсон феъли-фаолиятидаги қусурлар билан қадим-қадимдан курашиб келинади. Соҳибқирон Амир Темур ҳам ўз фуқаролари кўнглини комиллик шуълалари ила ёритиш орқали жамиятни, демакки, мамлакатни тозартиришликни исломий бурчй, Оллоҳ томонидан зиммасига юкланган олий масъулият, деб билади. Шу боисдан бандасининг маънавий-ахлоқий қусурлардан фориг этишлик масаласига салтанат манфаатлари нуқтаи назаридан ёндошади.

*Агар ҳаёт пардасини кўтариб боқсанг
Орасида икки ҳолат кўрингай рўй-рост:
Бири Раҳмон қиёфаси,
Униси — Шайтон.
Бу ғалати жараёнда адолат борми?
Яйраб юрар нега шайтон корандалари?
Неча кўндир найрангбозу қаззоб кимсалар?
Нега босган ер юзини бунча кўп иллат?
Мен заминни тозалашим керак улاردан. (27-бет)*

Бунинг учун эллару элатларни яхлит ва ягона давлатга бирлаштириш зарур. Бирлик, бирдамлик ва иттифоқ одамларни комилликка етказишда ғоят муҳим омил. Шу билан баробар, мамлакат ва жамиятни ҳам тозалаш учун олий мақом асос яратилади. Раййят бошини бир маслак, ягона эътиқод атрофида қовуштиришнинг ижтимоий-ахлоқий асослари фақат эзгуликка хизмат қилади. Оллоҳ иродаси ер юзида пойдор этилгусидир. (“Давлат асло таваккалнинг меваси эмас. У раййят, яъни халқнинг ғуж иродаси. Унинг асос таянчидир ушбу уч жиҳат — ягона шоҳ, мўл ҳазина, энгилмас лашкар... Турли-туман одамларни бошқариш эса подшоҳларга буюрилган. Аллоҳ ҳукми шу... Магар бирор вилоятга нозир бўлсангиз энг аввало, пешволарга ҳурмат кўргазинг. Дарахт экинг, Гул ўтқазинг, Иморат қуринг. Кимки обод қилай деса ташландиқ ерни уч йил уни солиқлардан озод қилдик биз”).

Абдулла Орипов “Аждодлардан мерос бу Ватан...” мақоласида Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари шахсияти ва фаолиятидаги буюк гуманистик-адолатпешалик, инсонсеварлик ва Ватанпарварлик ҳислат-хусусиятларини алоҳида таъкидлайди. Келгуси наслларга мерос бўлиб қолган башарий маънавий-ахлоқий қадриятлар мақомидаги беназир фазилатлардир, дея баҳолайди. Зеро, биз доимо эзгулик тараф бўлган халқмиз. Ота-боболаримиз ўзгалар бошига кулфат солишини хаёлига ҳам келтирмаган. Шу босис дунё халқлари ичида ўз ўрнимиз бор, доимо бошимиз тик. қадим-қадимдан ота-боболаримиз она заминни гуллантиш, боғ-роғлар яратиш, юртни обод қилиш ишқида яшаган, башариятга маърифат улашган. Шундай бўлгач, биз дунёдаги эзгуликпарвар халқлардан биримиз, десак асло хато қилмаган бўламиз. Улуғ бобомиз Амир Темур ўз халқини босқинчилар зулмидан озод этиб, қудратли салтанат тузган, она Ватан доврўгини дунёга таратган⁵².

⁵² Орипов Абдулла. Адолат кўзгуси. Шеърлар, мақолалар, суҳбатлар, таржималар. Тошкент. “Адолат”, 2005, 194–195-бетлар

Кўринадик, мозий – оламгир бир кўзгу. Унда шу ерда яшаб ўтган аждодлар кечмиши, ота-боболаримиз ҳаёти намён бўлади. Биргина соҳибқирон Амир Темур шахсияти ва фаолиятдан бугунги насллар табиатида комиллик ҳислат-фазилатларини тарбиялаш ҳамда шакллантириш зарур, деб билади. Зеро, янги замон одами – мустақиллик наслларининг маънавий-интеллектуал дунёсини шакллантириш учун тарих бетимсол бир мактаб. Инсон камоли, халқнинг маънавий-ахлоқий юксақлиги учун курашда мозий воқелиги, улуғ аждодлар ҳаёти ва тақдири ҳамиша ибрат, сабоқ бўлиб хизмат қилади. Абдулла Орипов ўз драмасида соҳибқирон бобомиз ижтимоий-сиёсий фаолиятдан, шахсияти ва ахлоқий фазилатлари орасидан, айниқса, миллатпарварлик, ватансеварлик, адолатпешалик хусусиятларини таъкидлаб кўрсатади.

Буюк давлат ва буюк миллат туйғуси ватанпарварликнинг асосини ташкил этган омиллар сирасидандир. Руҳоний маданият илдизидир. “Соҳибқирон” драмасидаги Амир Темур шахсияти ва фаолиятдан ўқиладиган, ўқиладиган маънавий-ахлоқий ибрат-сабоқлардан бирлик, одамлар руҳиятини поклантириш ҳамда жамиятни тозартириш ғоялари бадий тадқиқотчилик меҳварини ташкил этади. “Янги замон одамнинг шаклланиши учун тарих ҳам улуғ бир мактаб, – деб ёзади Абдулла Орипов “Ватан катта йўлга чиқди” номли мақоласида. – Эсланг, асрлар ўтди. Буюк соҳибқирон асос солган салтанат тарих ҳукми ва муайян вазиятлар туфайли XVI асрда танг вазиятларга юзма-юз келди. Албатта, бунинг турли сабабалари бор. Биз бугунги кунда Шайбоний ва Бобурни муҳокама қиламиз. Лекин уларнинг ажралиши – асл туркий Ўзбекистоннинг ажралиши эди. Бўлинганни бўри ер қабилида XVI асрдан сўнг бўлиниб нима топдик. Ҳаммага маълумки, уч хонликка бўлиндик. Ва бу майда хонлик ва бекликларни атрофдаги оч бўрилар осонлик билан ямлаб ютдилар”.⁵³

Демак, янги замон одамлари – мустақиллик фуқаролари ибрат намунасини мустақиллик муҳитидан олишлари шубҳасиздир. Халқимиз – миллатимиз, туркий улус тарихи, буюк аждодларимиз ҳаёти ва тақдири, улар қолдирган маданий, илмий-маърифий, диний-ахлоқий мерос миллий мустақиллик пойдеворини ташкил этганлиги боисидан ҳам биз учун ибрат, ҳикмат, сабоқ бўлиб келаётир. Бугунги янги замон одамларининг маънавий-ахлоқий,

⁵³ Орипов Абдулла. Ватан катта йўлга чиқди. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1996, 2 август, 1-бет.

интеллектуал маданиятини шакллантиришда, тарих туйғуси руҳида тарбиялашда муҳим омил бўлиб хизмат қилаётир. Абдулла Ориповнинг ўзи таъкидлаганидек, қудратли тарихга ворис бўлган, ўз ўтмишидан гурурланишга ҳақли ўғил-қизлар улугвор маънавий булоқлардан тафаккур чанқоқлигини қондириб, буюк қаҳрамонликларга юз буришади. Бундай камолотга етишган авлодларнинг эртанги куни ёруғ, манглайи ярқироқ, келажаги, албатта, буюк бўлади.

Ушбу ғоявий концепцияни адибнинг ўзи ҳам тасдиқлайди. “Халқимизнинг шонли тарихини ҳали юз-икки юз йилда ёзиб адо қилиш қийин”, дейди Абдулла Орипов “Кўрган-билганларим” хотира эссесига. Лекин ёзувчининг оддий тарихнавис, йилномачидан фарқи бор. У кўпроқ ўз муайян ғояларига мос келувчи мавзуларни излайди. Шу маънода, асрлар бўйи камситилган, ҳақоратланган Амир Темур бобомизнинг образи менинг учун халқнинг обрў-эътиборини, қадрини белгиловчи образ бўлиб кўринди. “Соҳибқирон” асаримни ўтмишга боқиб, бугун учун ёзганман”.⁴ Дарҳақиқат, устознинг ўзи “Назаркарда юрт” мақоласида таъкидлагандек, боболар бизга муҳтож эмас, аксинча бизнинг ўзимиз боболар мададига эҳтиёжмандмиз; уларнинг руҳан кўмагига, далдасига ҳамиша муҳтожлик сезамиз. Мафкураларнинг ўйинларини, сиёсатларнинг найранглари қарангки, шўро салтанати даврида шоирлар шахс сифатида ўз юрагини очолган эмас эди. Кейинги даврдаги муҳит шарофати билан бизнинг авлод шоирлари юракдаги дардларини аста-секин оча бошладилар, — деб ёзади Абдулла Орипов, — бу дардлар халқнинг умумий дардига, халқнинг пинҳона кайфиятига бир қадар мос тушди. Аста-секинлик билан ёлғонни ёзишга умуман эҳтиёж қолмади. Айниқса, Ўзбекистон мустақиллигидан кейин кўпчилигимиз лайлак ҳайдаб юрганимиз маълум бўлиб қолди.⁵

Айнан шу шўро даврида соҳибқирон бобомиз Амир Темур номини тилга олиш ҳам таъқиқланган эди. Аҳвол шу даражага етган эдики, ҳатто маъдан маъносида ҳам бадий асарларда “темир” сўзини ишлатиш мушкул саналар эди. Тағин, у Амир Темурни эслатмасин, дейишарди. “Мана бугун Темур бобомиз олти юз йиллик сарсонликдан сўнг мамлакатга ўзларининг тулпори билан қайтиб келди-

⁴ Орипов Абдулла. Кўрган-билганларим. Хотира-эсса. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталиги, 2001, 23 февраль, 3-бет.

⁵ Орипов Абдулла. Кўрган-билганларим. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2001, 23 февраль, 3-бет.

лар... Парвардигори олам ер юзи халқларига истеъдоду салоҳият улашганда, бизнинг халқимиздан ҳам ўз марҳаматини дариг тутмаган экан. Агар тарихимизга дафъатан назар ташласак ҳам бир-биридан буюк зотларга рўбарў келаверамиз. Ёлғиз Темур бобомизни муҳташам тарих кошонасининг устунларидан бири дейишимиз мумкин”.⁵⁶

Ҳукмрон мафкуралар тазйиқи ва сиёсатлар манфаати тақозоси билан буюк бобомиз шахсияти ва фаолиятини ўрганиш, ўзлаштириш ҳамда баҳолашда бир-бирига зид хилма-хил қарашлар, нуқтаи назарлар вужудга келди. “Бугунги кунгача бадиий адабиётда Амир Темур образини гавдалантиришда идрок ва ифоданинг уч хил типи кўзга ташланади, – дейди академик Бахтиёр Назаров “Ҳозирги ўзбек адабиётида Амир Темур образи” мақоласида. – Аввало, Темур ва темурийлар авлоди ҳукмронлик қилган ҳудудларда, мамлакатларда, аксарият ҳолларда унинг образи идеаллаштириб тасвирланди. Энди, Амир Темурнинг ўзи ёки темурийлардан маълум даражада озор чеккан: юраги зирқираган юртларда ушбу образ кўпинча босқинчи, бузғунчи дея акс эттирилди. Темур ва темурийлар авлодининг қадами етмаган олис мамлакатлар адабиётида, хусусан, Фарб бадиий маданиятида буюк Темур шахсияти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятига, қудрати ва салтанати маҳобатиغا ҳолис-объектив ёндошиш, ўрганиш ва бадиий-эстетик тадқиқ этиш тамойили кўзга ташланади”.⁵⁷

Шўро ҳукумати ҳукмронлик қилган даврда Амир Темур образини тадқиқ этишда бир-бирига зид икки тамойил етакчилик қилди. Хусусан, XX аср бошларида Амир Темур шахси миллат гурури, миллий қаҳрамон тимсолида бадиий-эстетик ўрганилди. (Абдирауф Фитратнинг “Темур сағанаси” фожеаси). Миллий мустақиллик, эрк-озодлик, хуррият гоялари илгари сурилди. Шу билан баробар Максим Горькийнинг “Италия ҳикоялари” туркумидан жой олган “Темурланг ҳақида ривоятлар” номли ҳикояларда, сўнграқ XX аср ўрталарида яратилган Сергей Бородиннинг “Самарқанд узра юлдузлар” (“Звезды над Самаркандом” романида Амир Темур шахси ва фаолиятига бирёқлама ёндошилди. Тарихий

⁵⁶ Орипов Абдулла. Адолат кўзгуси. Шеърлар, мақолалар, суҳбатлар, таржималар. Тошкент, “Адолат”, 2005, 180-бет.

⁵⁷ Назаров Бахтиёр. Образ Амира Тимура в современной узбекской литературе. В сб.: “Тезисы международной научной конференции “Амир Темур и его место в мировой истории”, 23-26-октября, 1996. Тошкент, “Узбекистан”, 1996, с.58.

ҳақиқат бузиб талқин этилди. Хусусан, Амир Темури эл-юртларни талаган, ортидан вайроналар қолдирган, каллалардан миноралар ясаган босқинчи, золим, юртбузар подшоҳ деб кўрсатилди.

Бу хилдаги сиёсий манфаатдорлик нуқтаи назаридан ёндошилган, ижтимоий адолатни оёқ ости этган, холис-объектив тарихийлик туйғусини зирқиратган бузғинчи ғоялар фақат шўро ҳукумати юритган сиёсат учунгина керак эди. Шўро салтанати билан бирга унинг сохта, ёлғончи ғоялари ҳам барҳам топди, тирқираб тўзиб битди.

Абдула Орипов драмасида соҳибқирон Амир Темури шахсияти ҳамда ижтимоий-сиёсий фаолиятидаги адолатпешалик, инсонсеварлик, Ватанпарварлик сингари нурли фазилатларга алоҳида урғу беради. Энг муҳими, буюк бобомизнинг ижтимоий яратувчилик фаолияти, оламгир бунёдкорлик ишлари бевосита дунёқараши, ҳаётга қараши, одамларни тушуниши билан боғлиқликда акс эттирилади.

*Иғво, фитна, ғараз тўла ёлғон дунёда
Сабрим тугаб, гоҳ-гоҳ уйлаб қоламан:
Зарурмикан барчага тенг яхшилик қилмоқ?!
Меҳр билан бирортасин бошин силасанг
Ғаюр итдек қўлинг тишлар, талаб ташлайди.
Худпарастдир қулдан тортиб шохларга қадар.
Бундай ҳолнинг боиси не?
Сабаби нима?
Мен билдимки, бу қурама Инсон зурёди
Тахт талашиб,
Шон талашиб,
Бойлик талашиб
Аллоҳ берган дил гавҳарин унутиб қўйган. (48-бет)*

Ҳар бир киши ўз даврида, ижтимоий-тарихий муҳитида маънавий-ахлоқий ҳислат-фазилатлари билан, интеллектуал салоҳияти билан ажралиб туради. Бошқа тарихий даврлардаги одамлар онгидунёқарашидаги, шахсияти ва фаолиятидаги фарқли жиҳатлар ана шу маънавий-ахлоқий, интеллектуал қиёфаси билан белгиланади. Академик Алибек Рустамов “Амир Темури зафарларининг маънавий асослари” номли мақоласида ҳақли равишда таъкидланганидек, Амир Темури ва темурийлар авлодининг энг муҳим ёруғ фазилатлари — бу теран ва жаҳонгир нуқтадонлигида, юксак маданият, илм-фан соҳиби эканлигидадир. Темури ва унинг зурриёдлари даврида фан, маориф, тарбият, иқтисод масалалари табиат ва жамият

қонуниятлари билан гармоник уйғунликдаги фалсафий ғояларга асосланганлигидир. Академик Алибек Рустамов соҳибқирон Амир Темурнинг ишонч-этиқоди ва ижтимоий фаолияти қуйидаги омилларга таянган эди, дея кўрсатиб ўтади. Хусусан, “Оллоҳ таоло инсон ақлан ҳамда маънан камолотга эришиши жараёнида Ҳаққа интилиши ва унинг адоқсиз гўзалликларидан баҳра олиши учун ўн саккиз минг оламни яратди. Бунинг учун инсон, энг аввало, нафс деб аталган юҳони енга олиши, нафс қулига айланмасдан ўз шахсиятини комиллик унсурлари ила зийнатлаши лозим, деб билади. Ушбу жараёнда инсон ҳам диний, ҳам дунёвий билимлар фазилати ила ўзини янада гўзал ва комил этади”.⁵⁸ Кўринадики, қачонки, адолат, эзгулик устивор бўлган мамлакатда “Юрт тинч бўлар, қон тўкилмас, гадоё кўпаймас”. (“Соҳибқирон”, 52-бет). “Мен мусулмон амириман, Насабим туркий, адолат ва дини ислом посбонидирман”, дейди соҳибқирон Амир Темур. “Ҳар қандайин муҳораба олдиан доим Аллоҳимдан мадад сўраб, ёлбораман мен”, дейди у.

Жаҳон бадииятининг буюк намоёндаси Чингиз Айтматов қозоқ адиби Мухтор Шаханов билан суҳбатида соҳибқирон Амир Темур шахсиятидаги бетимсол маънавий-интеллектуал маданият ижтимоий фаолиятининг гуманистик асосларини, эзгулик ва адолатга таянган бунёдкорлик ишларининг асл манбаидир, дея уқтиради. қачонки улус тўқ ва тўкин яшаса, фаровон бўлса, ўша мамлакат қудратли ҳамда енгилмасдир. Халқимизнинг ибратли мақоли – ранг кўр, ҳол сўр, деганларидек улус-райиятнинг турмуш даражаси, диний ва дунёвий илмларни эгаллаб, умумбашарий маънавий-ақлий, маданий қадриятлар яратиши Амир Темур ҳамда унинг насллари даврида инсон ва жамият нечоғлик комиллик хусусиятлари ила бойиганлигидан далолат беради.⁵⁹

Буюк бобомиз Амир Темур адабиёт, санъат, архитектура, илм-фан ва ҳ.к. соҳалардаги ҳомийлиги, раҳнамолиги билан эзгулик ва адолатга асосланган умумбашарий маданий қадриятлар, обидалар, мумтоз асарлар билан инсоният тараққиётининг порлоқ саҳифасини

⁵⁸ Рустамов Алибек. Нравственные факторы успехов Амира Тимура. В сб.: “Тезисы международной научной конференции. Амир Тимур и его место в мировой истории”. 23-26 октября 1996 г. Тошкент., Узбекистан, 1996, с. 18.

⁵⁹ Айтматов Чингиз. Мухтор Шаханов. Легенды о любви в эпоху Темура Тезисы международной научной конференции «Амир Тимур и его место в мировой истории». -Т., 1996, С. 10.

ташқил этади. Мазкур гуманистик нуқтаи назар Олмониялик Клаус Пандер ва Берт Фрагнер,⁶⁰ Ҳиндистонлик Сатиш Чандра,⁶¹ Эронлик Хушанг Аълам,⁶² Америкалик Ричард Нелисон ва ва Джо-анн Гросс,⁶³ туркиялик Исанбика Тўғон,⁶⁴ Покистонлик Риёзул Ислом фарзанд али Дурраний⁶⁵ ва ҳ.к. дунёда донгдор мунавварлар мақолаларида ҳам таъкидлаб кўрсатилади.

Драмадаги бадиий-эстетик таҳлилда адолатпешалик, инсонсеварлик ва ватанпарварлик гоյлари Амир Темур шахсияти ва фаолиятини нурлантириб, асарнинг гуманистик-фалсафий йўналишини белгилайди.

*Яловимиз дини Ислом учун барқ уриб,
Шамширимиз адаолатни ҳимоя қилди. (100-бет)*

ёки:

*Эвоҳ мени авлодларим ким деб эслашурғ
Урушқоқ бир жаҳонгирми ё ҳақ посбониг*

⁶⁰ Пандер Клаус. Амир Темур и сго наследие: Проблема не только для Узбекистана. В сб.: Тезисы международной научной конференции с.35-36; Фрагнер Берт. “Административные реформы Амира Темура и их влияние на государственные концелярии в центральной Азии, Ирана и Индии до ХПХ в. “. В сб.: “Тезисы международной научной конференции...”, с.13-15.

⁶¹ Чандра Сатиш. Государственные и экономическое развитие в эпоху Амира Темура. В сб.: “Тезисы международной научной конференции. С.11-12.

⁶² Хушанг Аълам. Дивности Самарканда во времена Улутбека. В сб.: Тезисы международной научной конференции.. с.15-16.

⁶³ Нельсон Ричард. Темур как военный стратег и геополитик. В сб.: Тезисы международной научной конференции... с.30-35; Джо-анн Гросс. Внешние связи Нақшбанди центральной Азии в позднем периоде правления темуридов. В сб.: Тезисы международной научной конференции... с. 55-57;

⁶⁴ Тоған Исанбика. Политические, культурные и экономические отношения между центральной Азией и Турцией в эпоху Амира Темура. В сб.: Тезисы международной научной конференции... с.19-20.

⁶⁵ Ислом Риёзул. Суфизм в Узбекистане ХПВ в. : Опыт сравнительного анализа. С. 66-68; Фарзанд Али Дуррани. Некоторые аспекты достижения Амира Темура. В сб.: тезисы международной научной конференции... с. 62-63. и др.

*Не бўлса ҳам яшадим мен чигал даврда,
Ўлдирмасанг ўлдирурлар, тинчингга қўймас.
Адолат деб умрим бўйи курашдим, бироқ
Афсуски, у бўлмас экан жангу жадалсиз,
Бир ёғини тикласанг гар дунё деворин,
Нураб кета бошлар экан иккинчи ёғи. (118-бет)*

Драманинг охириги бешинчи саҳнасида соҳибқирон Амир Темурнинг аввал Дарвеш, сўнгра Ҳазрати Ҳизр тимсолидаги пири комил Аҳмад Яссавий билан суҳбати кечади. У Амир Темур сиймосини кўз ўнгимизда бор бўй-басти билан намоён этади. Амир Темур – соҳибқирон, буюк саркарда, илм-фан, адабиёт ва санъат, маданият ҳомийси, донишманд салтанат соҳиби, давлат миқёсидаги бунёдкорлик ишларининг мутафаккир раҳнамоси. Яратганининг иродаю инояти-ла ер юзининг қоқ ярмини қўлга киритган жаҳонгир. Шавкатли тожу тахти, жаҳон аҳли қўриб қўзию диди қувнайдиган оиласи—хонадони, зурриёдлари, ҳадсиз-ҳисобсиз мол-мулки, давлати бор.

Ва лекин, Амир Темур ҳам Оллоҳнинг бандаси, хом сут эмган. Унинг ҳам волидаи муҳтарамаси бор. У ҳам ота-она меҳрининг буюк муждаси сифатида онадан тугилган. Дунёнинг неча-неча улуглари билан ҳамсуҳбат бўлган эса-да, умр бўйи – йиллар тўзони ичра қийнаб келган саволларини бир дардкаш Инсон билан суҳбат қуриб ечгиси келади. Йиллар бадалида кўнглида қават-қават тугилган муаммоларга жавоб топиш иштиёқида ёнади. Тирик жонда, билиб-билмай қилган хатолари учун охиратда азобларга чўкиб кетишдан чўчийди (“Тинимсиз жангу жадал билан ўтди ҳаётим. Балки қанча умрларга зомин бўлганман. Охиратда этагимдан тутмасми улар”, 125-бет). Пири комил Яссавий билан Амир Темур ўртасида кечган суҳбат тирикликнинг мазмуни – ҳаёт ва ўлим, эзгулик ва ёвузлик, адолат ва зул-залолат сингари азалий-абადий масалаларни қамраб олади.

Инсон босган қадами учун ҳамиша масъул. Ҳамиша яратганининг олдида жавоб беради. Виждон, бурч, қаноат, инсоф, нафс ва ҳ.к. башарий қадриятлар эса Ҳаққа етишлик, Ҳақиқат мазмун-моҳиятини англашлик, Адолат туйғусини аввало кўнгиладарда пайдор этишлик босқичларидир. Амир Темурнинг пири комил устози, ҳазрат Яссавий ер юзида адолатни қарор топдириш учун куч ишлатишга қарши. Жангу жадалларсиз ҳам эзгуликка асосланган жамиятлар, салтанатлар барпо этиш мумкин-ку, деб

тушунади (“Улуғ, эзгу ниятларнинг рўёби учун жангу жадал, қон тўкишлик шартмикан, Амир? Энг аввало ҳар бир банда нафсини тийсин. Бу дунёнинг неъматлари алдамчи, рўё, Охиратни ўйлаганлар комил бўлгайлар”, 126-бет).

Энг ёмон залолат, энг ёвуз зулм бу инсон ботинидаги юҳо куч – нафсдир. Ана шу тизгинсиз нафс қулига айланган кимсаларни кўз кўриб қулоқ эшитмаган кўргуликларга гирифтор этади. Ақл бовар қилмас тегирмон тошларини бошидан юргизади. Магар инсон ўз нафсини тия олмаса, интиҳосиз орзу ҳавасларини жиловлай билмаса, тизгинлаш чораси биргина қиличдир, дейди Амир Темур. Унинг бу фикрига ҳазрат Яссавий гуманистик – инсонпарварлик гоялари билан суғорилган ўз қарашларини англатади.

*Ният қанча жозибали бўлса ҳам, Темур,
Қилич билан мурод ҳосил бўлмоғи гумон.
Сендан кейин билганини қилар одамзод.
Инсонларнинг шуурига муттасил, тинсиз
Қаноат ва инсоф ҳиссин сингдирмоқ керак. (126-бет)*

Ҳазрат Яссавий ўз тириклик тарзи, эътиқодини адолатнинг устивор йўлларида бири сифатида англатади. Сабрим билан мўминларга ибрат бўлолдим. Ҳикматларим ўлмай яшар, инсофга чорлаб, дейди у. Ва лекин, ҳайратангиз жумбоқлардан бири шундаки, фақат даъват билан инсон кўнглини маърифатли этиш амри-маҳол экан. Одамлар кўнглида яхшилик гулларини, эзгулик боғларини, адолат туйғуси-дарахтини барпо этилган тақдирдагина бандан мўмин комиллик маснадига яқин келиши мумкин экан. Амир Темурнинг ишонч-эътиқодига кўра инсон боласи ер юзида комил бўлолмайди. Бойси у нурдан яралган эмас.

Абдулла Орипов “Қатта ҳақиқатлар тантанаси” мақоласида эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги боқий муҳорабани қайта эслатади. “Мен, – дейди соҳибқирон бобомиз, – салтанатимнинг бу томонидан то нарёғигача (бу дегани энди – Деҳлидан то Болқонгача дегани) бир ёш боланинг бошига бир лаган марваридни қўйиб яёв йўлга солиб юборсам, у манзилга етгунча бир неча йиллар ўтади. Бу бола улғаяди, лекин унинг бошидаги лагандан бир дона марварид тўкилмайдиган даражага етказдим, яъни йўлда қароқчиларнинг йўлини тўсдим, йўлтўсарларнинг дастини қайирдим...” Бу ўз даври – Ўрта асрлардаги гаплар. Ният эса ўша-ўша – адолатни тайин этиш, яхшиликни ҳимоя қилиш. Орадан вақтлар

Ўтди, замонлар, сиёсатлар ўзгарди. Эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги олишув эса ҳамон тамомига етгани йўқ, балки ҳеч қачон етмас ҳам”.⁶⁶

Шу боисдан ҳам Амир Темури васиятларида суронли ҳаётидан розилигини аңгалатади. Буюк давлат барпо қилдим, тангрига шукур. Золимларнинг тааррузли қўлларини мен Мазлумларнинг эгадиган юлиб ташладим, дейди.

*Маслак ила тариқатни ҳимоя айлаб
Монеъ бўлдим имонсизлик, зўравонликка.
Шунқорларим, адолатни дастур қилинғиз,
Энг аввало, Ватан ила Миллатни асранг. (138-бет)*

Демак, хулоса сифатида айтиш жоизки, биринчидан, “Соҳибқирон” драмасида буюк бобомиз Амир Темури шахсияти ва фаолиятидаги гуманистик инсонсеварлик, миллатпарварлик ҳислат-хусусиятларини нурлантириш етакчилиқ қилади. “Куч адолатда!” деган башарий қадрият буюк соҳибқирон шахсияти ва фаолиятининг кўзгусига айланди. Ижтимоий адолатнинг ҳимоячиси сифатида бадий-эстетик тадқиқ этилади. (“Фарзандларим бир гапимни асло унутманг: Тинчлик билан ҳал бўлса гар бирор муаммо Ҳеч кимсага ўзингизча қурол кўтарманг. Бирорта шоҳ ўз элига ўтказса зулм адолатнинг қиличини баланд кўтариб, Янчинг уни! Аллоҳ ўзи мададор бўлғай! Урушларни даф этишининг йўли эса бу: қонуларга ҳар ким сўзсиз риоя қилғай. Ҳамма учун баб-баравар бўлсин адолат”, 32-бет).

Иккинчидан, Амир Темури туркий улусининг, халқнинг ирода-кучларини ўзида мужассам этган бунёдкорлик фаолиятининг тимсоли сифатида гавдаланади (“Илму фан билан машғул бўлиш насиб этмас эҳтимол менга. Салтанатнинг поёни йўқ, гмушлари мўл. Ескин олий иморатлар барпо айламоқ, Боғу роғлар бунёд этмоқ эзгу муроддир. Самарақандим дунёдаги ягона шаҳрим. Атрофдаги манзилларга Дамашқ, Боғдод деб ном берибмен. Яхши ният ярим давлатку. Ота юртим Кеш шаҳрида бир сарой қурдим. У — Оқ сарой! Ниятимиз каби покиза. Агар кимки шубҳа қилса шавкатимизга Оқ саройни бориб кўрсин! Ушбу гапимни Пенгтоқиға ёздирдим ҳам. Замонлар ўтар, Иморатим маҳобатин кўрган авлодлар бузган эмас, қурган десин Темури бобомиз”, 35-бет).

⁶⁶ Орипов Абдулла. Адолат кўзгуси. Шеърлар, мақолалар, суҳбатлар, таржималар. Тошкент, 2005, 175-бет.

Учинчидан, буюк соҳибқирон бобомиз исломий эътиқод номи билан аталган, эзгулик ва адолатта асосланган умумбашарий қадриятлар ҳимоячиси ҳамда илм-фан, маданият, маърифат, адабиёт ва санъат, тарих, архитектура ва ҳ.к.лар ҳомийси, раҳнамоси тариқасида талқин этилади (“Дини ислом эътиқоди байроқ биз учун, уни таҳқир этганларга дўзах яратинг. Ҳар қандайин салтанатнинг обрўси эса тайин бўлгай илм бирлан, маърифат бирлан, — дейди Темур. Аълоҳазрат, Сизнинг улуғ марҳамат билан Бунёд бўлган қасрлару сарой, масжидлар шарқу ғарбда яғонадир. Тенги йўқ асло! Маърифатга сиздай ҳомий келмагани рост”, 32-33-бетлар).

Тўртинчидан, тарқоқликни бартараф этиб, айрим ўлкаларнинг бошини қовуштириб бирлаштирган, яғона бир давлат тузишга эришган, бирлик — адолат — ҳамжиҳатликни ушбу салтанатнинг бош аъмолига айлантирган донишманд сиймо — давлат арбоби сифатида ёритилади. (“Теграмизда тариқ каби сочилиб ётган, эртаю кеч бир-бирин еб, жиққамушт бўлган элатларнинг бошин кўшиб давлат туздингиз”, 31-бет. “Чексиз чўлда инсоният қарвони тарқаб бир-бирларин тепиб, суриб ғужгон бўлган пайт. Мен уларни илга тиздим бир сарбон бўлиб. Кўҳна тарих олдидаги хизматим шулдир”, 43-бет).

Бешинчидан, драмадаги бадиий-эстетик фикрлар талқини ўзининг ижтимоий-фалсафий мазмунига, умумлаштирувчи салоҳиятига кўра эпик миқёс — қўламдорлик ҳамда теранлик касб этади.

ХОТИМА

Абдулла Ориповнинг тарихий мавзудаги, буюк аждодларимиз ҳаёти ва тақдирига бағишланган шеърлари, дostonи ва шеърини драмасида, халқимиз ва Ватанимиз ўтмишига оид адабий мақолалари, суҳбатларида катта меҳр-муҳаббат, эҳтиром туйғулари балқиб туради. Халқ ва Ватан тарихини бугунги маънавий-ахлоқий, интеллектуал талаб-эҳтиёжлар зарурати, тақозоси билдан ёритишда эзгулик, адолат, хурфикрлик, гўзаллик сингари умумбашарий қадриятлар бош мезон сифатида бўй кўрсатади. Янаям муҳими, миллат руҳини бадиий гавдалантириш шоир асарларидаги устивор ижтимоий-фалсафий концепциядир. Бу, шубҳасиз, XX аср ўрталаридан бугунги кунгача бўлган Абдулла Орипов шеърятининг бетакрор гўзаллик ҳодисаси эканлигини кўрсатади.

Биринчидан, тарихий мавзу Абдулла Орипов ижодида устивор ўрин тутди. Шоир халқ ва Ватан тарихининг турли давларига, турли буюк шахсият эгалари ҳаётига мурожаат этаркан, аввало бугунги куннинг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқади. Ижтимоий, маънавий-ахлоқий

масалалар орқали замон дардларига даво излайди, жавоб қидиради. Шунинг учун ҳам шоир асарларида тарих ва бугунги кун масалалари яхлит бирликда воқе бўлади.

Иккинчидан, мозийга таяниб бугунги куннинг ижтимоий, маънавий-ахлоқий масалаларига жавоб излашда Абдулла Орипов Фитрат, Чўлпон, Ойбек, Мақсуд Шайхзода сингари устозлар анъанасини давом эттиради. Шунингдек яна жаҳон классикасининг ушбу йўналишидаги гоёвий-бадний тажрибаларини теран ўрганиб, ўзлаштириб, улар меросига таяниб замондошларимиз руҳиятини табиат ва жамият психологияси билан узвий алоқадорликда бадний тадқиқ этади. Ўзбек халқи тарихига оид асарларидаги мазкур нуқтага назар, ёндашув маданияти Абдулла Ориповга нафақат миллий (шахс эрки, миллат ҳуррияти, Ватан озодлиги, инсон қадри ва шаъни сингари), шунингдек умумбашарий (эзгулик, адолат, гўзаллик, ҳурфикрлик ва ҳ.к.) масалаларини ҳам ёритиш имкониятини беради.

Учинчидан, Абдулла Ориповнинг юқорида ўрганилган шеърлари (“Мўмин Мирзо”, “Алишер”, “Алибомга”, “Паҳлавон Маҳмуд қабри қошида”, “Муножот”ни тинглаб” ва ҳ.к.), дostonи (“Ҳаким ва ажал”), шеърини драмасида (“Соҳибқирон”) ўзбек халқи тарихининг муайян босқичлари ва маълум воқеа-ҳодисаларига мурожаат этаркан, улардан чиқарган бадний-фалсафий умумлашма фикрлар миллат тақдири ва тажрибасининг жаҳонгир мазмуни билан бошқа халқлар учун ҳам ибрат, ҳикмат измунаси бўлиб қолиши, шубҳасиз. Зеро, улардан тарихийлик ва замон туйғуси, юксак гражданлик ва ватанпарварлик, юксак гуманизм балқиб туради.

Тўртинчидан, яна шуниси эътиборлики, Абдулла Орипов олис мозийда кечган воқеа-ҳодисаларини ифодалар, буюк аждодларимиз ҳамда оддий одамлар характериини ёритар экан, ўша тарихий давр психологиясини ҳамда халқ руҳиятини чуқур тушунишга, англашга, ақс эттиришга интилади. Ҳоқ “Соҳибқирон” шеърини драмасида ёки “Ҳаким ва ажал” дostonида бўлсин, олис кечмиш воқелиги ҳамда одамлар тақдирини, руҳиятини ақс эттириш асносида уларни ўз даврининг, мавжуд жамиятнинг вакиллари тариқасида кўради ва кўрсатади. Соҳибқирон Амир Темур ва Абу Али ибн Сино ҳаёти ва тақдири орқали тарихий давр билан баробар халқ психологиясининг муҳим хусусиятларини дарж этишга муваффақ бўлади. Буюк аждодларимиз сиймосида мавжуд даврининг ўзига хос специфик қиёфасини мужассамлаштиришга эришади.

Яна шуниси муҳимки, Абдулла Орипов олис мозий воқелигининг теран жараёнлари оқимини, нишабининг кечмиш маъносини ниҳоятда чуқур тушунади; жамиятнинг ривожланиш жараёнлари мазмун-моҳиятини, бугунги кун ижтимоий тараққиётига даҳлдор жиҳатларини тушунтиради. Бугунги кунни англаш, келгусининг ёруғ саҳифаларини кўзимиз ўнгиде гавдалантириш учун ҳам халқимиз тарихига мурожаат этади. Бир сўз билан айтганда, миллат ҳаётининг фалсафасини ойдинлаштириш учун, келажак авлодлар ибрат олиши, ҳикмат ўқиши ва ўқиши учун ҳам Абдулла Орипов Ватан тарихига таянади.

Бешинчидан, Абдулла Орипов буюк Алишер Навоӣ (“Садди Искандарий” достони), Фитрат, Чулпон, Ойбек, Мақсуд Шайхзода сингари устозлари бадий тажрибасига суяниб, ўзининг янги эстетик савиядаги шеърятини яратди. Тарихий муҳит-колоритини яратишда, мазий воқелиги орқали ўша давр психологиясини, шахс ва жамият руҳиятини вобаста тадқиқ этишда ўзига хос бадий кашфиётлар яратди. (“Соҳибқирон”, “Ҳаким ва ажал” асарлари). Тарихий воқеликни жонлантиришда, уларни баҳолашда, ижтимоғи-фалсафий умумлашма фикрлар айтишда халқимизнинг оғи-шугуридан озиқлайди. Абдулла Орипов ўз асарларида халқимизнинг тарихдаги ўрни ва ролини алоҳида гаъкидлайди. Тарихий жараёнлар бунёдкори ва буюк ўзгаришларни юзага чиқарувчи қудратли куч сифатида тасвирлайди.

Шоир қаҳрамонлари (Амир Темур, Абу Али ибн Сино) халқ ҳаётининг эртасига, миллат келажагига ёруғ умидбахш ишонч билан қарайди. Офтобли келажакка бўлган юксак оптимистик руҳ энг фожией ҳолатларда ҳам қаҳрамонларни тарк этмайди (Ҳакимнинг ўлим тўшагида ётгандаги ҳолати. Ёруғ сукунатнинг мазмундорлиги). Ижтимоий, маънавий-ахлоқий масалаларни ёритишдаги драматизмнинг кескинлиги, масалалар долзарблиги Абдулла Орипов асарларига теран тафаккур ва туйғулар таранглигини бағишлайди.

Олтинчидан, Абдулла Орипов асарлари асосини миллий руҳ ва халқчиллик ташкил этади. Тарихий давр олдидаги масъулият ва тарихий давр учун масъуллик, халқ ва Ватан тақдирини учун жавобгарлик ҳисси, миллат ва Ватан олдидаги юксак бурч – шоир асарларидан бўй кўрсатиб турган фарзандлик муносабатининг мазмунини белгилайди.

Тарих фалсафаси халқимизнинг тақдирини – ўтмиши, бугуни ва эртаси билан чамбарчас боғлиқликда тажассум топади. Абдулла Орипов шеърятининг фалсафий мазмуни, эстетик гўзаллиги халқимиз табиатидаги юксак инсонийлик-гуманизм, башарий қадриятларни (эзгулик, адолат, гўзаллик ва ҳ.к.) алқаш, ҳимоя қилиш ва улуғлаш асосидан балқиб туради. Шоир ижоди, шу жумладан, тарихий мавзудаги шеърлари, достони ва шеърини драмаси ҳаётининг, халқчиллиги билан нуфузли. Мустақилликнинг маънавий-интеллектуал асосларини янада мустаҳкамлашга қаратилган ижтимоий вазифаси, бурчи билан ҳам шеърятимизнинг баланд самараларидан ҳисобланади. Тарихий мавзудаги шоир асарларининг аҳамияти ва қиммати ҳам ана шунда.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
I-боб. Шахс концепциясининг етакчи бадий талқин принциплари	17
II-боб. Абдулла Орипов лирикасида тарихий шахснинг бадий концепцияси динамикаси	31
III-боб. Шоирнинг гоявий-эстетик қарашлари ва лирик қаҳрамон масаласи	56
IV-боб. Шеъринг драмада эпик тафаккур табиати. Реал тарихий шахсларни бадий ўрганиш хусусиятлари	71
Хотима	88

ИСҲОҚ ЖАББОРОВ

**АБДУЛЛА ОРИПОВ ШЕЪРИЯТИДА
ТАРИХИЙ ШАХС ТАЛҚИНИ**

ИЛМИЙ – АДАБИЙ НАШР

***Қарши Давлат университети
Илмий кенгаши томонидан нашрга
тавсия этилган.***

Нашриёт рақами: №-з-015

Босишга рухсат этилди: 01.02.2008 й.

Босмаховага топширилди: 28.01.2008 й.

Бичими: 84x108 ¹/₃₂ Ҳисоб-нашриёт табоғи: 5,5

Шартли босма табоғи: 6,25. Адади: 500 нуска.

12-буюртма.

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«ФАН» нашриёти: 100170, Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 9-уй.**

**«Нур полиграф» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., З. Қобулов кўчаси, 19-уй.**